

Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Nationaliteiten

Molegraaf

Sneevliet

Oorthuys

Jonkheer

Schaken

Honger

Borstvoeding

Bevrijdingsjurk

Colofon

InBeeld is een gratis uitgave van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Het magazine verschijnt twee keer per jaar

St. Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Opgericht 28 maart 2000
Register Kamer van Koophandel
Gooi- en Eemland: 32079321
Bankrekening: NL65RABO 0112 8775 91
Stichting Kring van Beschermers Nationaal Monument Kamp Amersfoort:
NL03RABO 0175 8989 28 BIC: RABONL2U
ANBI erkend (8163.52.276)

Bezoek- en correspondentieadres:

Loes van Overeemlaan 19
3832 RZ Leusden
Telefoon: 033-461 31 29
www.kampamersfoort.nl
www.facebook.com/KampAmersfoort
https://twitter.com/kamp_amersfoort
E-mailadres: info@kampamersfoort.nl

Redactie:

Aan deze uitgave hebben meegewerkt:
Corinna Billmaier, Rick Borst, Edie Brouwer,
Micha Bruinvels, Jnchr. Anton Clifford Kock van
Breugel, Roger Cremers, Floris van Dijk,
Onno Doorn, Nienke van Hassel, Sjarrel Massop,
Nynke Minnema, Vie van Steenberg

Foto's en afbeeldingen in dit magazine zijn afkomstig van Nationaal Monument Kamp Amersfoort en Bram Petraeus.

Afbeeldingen Cas Oorthuys: copyright Cas Oorthuys-Nederlands Fotomuseum
Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van foto's te achterhalen.

Als u meent rechten te ontfangen aan het gebruikte materiaal zonder dat daarvoor autorisatie is verleend, of heeft u opmerkingen over, of bezwaren tegen het gebruik van bepaalde teksten, namen, foto's, tekeningen of beeldmerken, wilt u dan contact opnemen met de redactie.

© Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaande toestemming van de redactie.
Vormgeving/Druk: Drukkerij Torenndruk
ISSN 2212-8093

Openingstijden Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Dinsdag t/m vrijdag 11.00 - 17.00 uur
Zon- en feestdagen 12.00 - 17.00 uur
Het museum is gesloten op
Maandagen, Nieuwjaarsdag, Koningsdag,
Eerste en Tweede Kerstdag.

Bij bijzondere gelegenheden kan het museum en het herinneringscentrum gesloten zijn.
U wordt geadviseerd onze website
www.kampamersfoort.nl te raadplegen
voor actuele openingstijden.

Onze activiteiten worden mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Inhoudsopgave

Voorwoord

• Micha Bruinvels, directeur Kamp Amersfoort	3

Prisoners' (modern) nationalities in Kamp Amersfoort

• Floris van Dijk	4

De (moderne) nationaliteiten van Kamp Amersfoort

• Floris van Dijk	9

Verraad op de Willem van den Berghstichting

• Rick Borst	14

Vrijheid is altijd vrijheid van andersdenkenden

• Sjarrel Massop	23

Een Jonkheer in Kamp Amersfoort

• Floris van Dijk	25

Cas Oorthuys

• Vie van Steenberg	28

Schaken

• Floris van Dijk	30

Honger - een grote vijand

• Onno Doorn	32

Borstvoeding

• Edie Brouwer	33

Vrijheidsjurk

• Nynke Minnema	36

In Memoriam

• Theo Bouman	40

Projecten bij Nationaal Monument Kamp Amersfoort
worden mede mogelijk gemaakt door

provincie :: Utrecht

Casterenshoeve

Voorwoord

Micha Bruinvels

Directeur Nationaal Monument
Kamp Amersfoort

Foto: Roger Cremers

Dames en heren,

Voor u ligt de nieuwe uitgave nr. 57 van InBeeld, het halfjaarlijkse en gratis magazine van Nationaal Monument Kamp Amersfoort. In ons museum vertellen wij, in samenhang met het buitenterrein met de monumenten en grondsporen, het verhaal van de 47.000 gevangenen die onderworpen waren aan dwangarbeid, honger, mishandeling en executies. Wij stellen daarbij altijd waarheidsvinding voorop: een team van 23 historisch onderzoek(st)ers zoekt in binnen- en buitenlandse archieven, administraties van bestemmingskampen, transportlijsten, politie dagrapporten, naoorlogse processen verbaal van daders, mémoires van oud-gevangenen etc. etc.

Deze uitgave bevat weer meerdere interessante artikelen die een bijdrage leveren aan de waarheidsvinding rond de geschiedenis van de historische plek: Kamp Amersfoort. U treft artikelen over de verschillende nationaliteiten in Kamp Amersfoort, over individuele gevangenen (namelijk Henk Sneevliet, Johannes Molengraaf, Willem Clifford Kock van Breugel en Cas Oorthuys), over schaken, over honger en over een schitterende aanwinst voor de collectie, namelijk een Bevrijdingsjurk. Het artikel over moderne nationaliteiten in Kamp Amersfoort is tweetalig opgenomen.

Graag maak ik u attent op onze nieuwe medewerksters Corinna Billmaier en Lisa Börschel. Corinna is medewerker communicatie en zal de social media, de persberichten, de website en de nieuwsbrief oppakken. Lisa gaat Nationaal Monument Kamp Amersfoort een jaar lang in meerdere opzichten ondersteunen vanuit de stichting Aktion Sühnezeichen Friedensdienste.

Het aantal bezoekers aan Nationaal Monument Kamp Amersfoort stijgt. Afgelopen maand september evenaarden wij reeds het aantal over geheel 2022. Het is prettig te constateren dat de sector van oorlogsgetroffenen na corona weer in de lift zit.

De in oktober gelanceerde podcast *De verdwenen SS'er*, geproduceerd door iO en gemaakt met NMKA, staat inmiddels op 1,3 miljoen downloads. Dat is niet alleen voor audioverhalen over de Tweede Wereldoorlog, maar ook voor een historische podcasts in zijn algemeenheid een gigantische score. De centrale vraag was wat er kan zijn gebeurd met Walter Heinrich, de eerste commandant van Kamp Amersfoort en verantwoordelijke voor *Nacht und Nebel*-gevangenen. Waarom heeft deze oorlogsmisdadiger nooit voor de rechter gestaan? Inmiddels zijn twee medailles gewonnen en is deze podcast

voor nog meer onderscheidingen genomineerd. U vindt alle acht delen op <https://www.kampamersfoort.nl/podcast/>. De tweede podcast, getiteld *Oorlogswond*, over de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog op naoorlogse generaties – van zowel slachtoffers als daders met een link naar de wisseltentoonstelling *Artsen(leed)*, heeft inmiddels de 75.000 downloads gepasseerd. En er zijn ideeën voor een spectaculaire derde podcast.

In januari wordt de nieuwe wisseltentoonstelling “Gedwongen” geopend. Die is ontwikkeld met het Nationaal Comité 4 en 5 mei en gaat over dwangarbeid.

U hebt ongetwijfeld ook de ware locatie van de executieplek van de 77 Sovjet-krijgsgevangenen meegekregen. Uit onderzoek door NMKA is gebleken dat zij op 9 april 1942 niet werden doodgeschoten op de plek waar nu monument Koedriest staat, zoals decennia werd gedacht, maar honderden meters westelijker op de huidige golfbaan.

Aanstaande 11 oktober bent u van harte welkom bij onze herdenkingstocht van Vrees en Hoop. Op die dag in 1944 vond het grootste transport vanaf Kamp Amersfoort via het station naar Neuengamme plaats. Van de 1438 mannen, waarvan 601 uit Putten, keerde 82 % niet terug. Eén van de onderweg ontsnapte gevangenen blijkt een jonkheer, zoals u in deze uitgave kunt lezen. Op vrijdag 11 oktober a.s. zal Dilara Bilgic om 18:00 uur het woord tot u richten. Deze 21-jarige schrijver, spreker/moderator en freelancepublicist heeft twee veelgeprezen boeken gepubliceerd over Nederland en de (vermeende) democratie. Aansluitend wordt de voettocht naar het station ingezet. Graag begroet ik u op 11 oktober!

Micha Bruinvels

Prisoners' (modern) nationalities in Kamp Amersfoort

Author: Floris van Dijk

This article highlights the international context and signature of the penal and transit camp called Kamp Amersfoort during the Second World War. When researching nationalities, nationality is understood as the status of belonging to a particular country or being a citizen of a particular nation according to international law. Of every nationality mentioned in this article, some examples of individual prisoners are added. Unfortunately, not many photographs are known from foreign prisoners: currently 6.420 pictures of inmates are collected, by far most of them are Dutch.

Shortly before leaving the site on 20 April 1945, the nazis destroyed the administration of Kamp Amersfoort. Therefore, the information about former prisoners has to be derived currently from other historical archives, administration of destination camps, transport lists, Dutch police reports, postwar statements of nazi-suspects etc. At this moment, the administrative identity of 35.448 prisoners is known. The criterium to determine nationality is their recorded citizenship as part of administrative identity data from historical archives. In a few cases, with regard to modern states established after the Second World War, the place of birth of individual prisoners led to the likely, but somewhat anachronistic nationality. But still they only represent the known administrative or reconstructed identities so far, from a potential of 47.000 prisoners.

Kamp Amersfoort

On 18 August 1941 the first group of prisoners arrived in a newly opened concentration camp in the Netherlands, built two years earlier for the Dutch army as a military barrack site and located in the very centre of the country. The following 45 months, in this camp called Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, or Kamp Amersfoort, about 47.000 inmates would be subjected to an inhumane regime of starvation, abuse, forced labor and executions. Less than 700 of the prisoners were women. Inside or close to the camp 652 men were killed directly. An estimated 70 % of the total camp's population was transferred to other camps for forced labor, of which about 15 % never returned.

In Kamp Amersfoort various groups were incarcerated by the nazis: thousands of resistance fighters (among them two groups based on their profession: more than 400 police officers and about 300 doctors), evaders of the Arbeitseinsatz, communists and hostages; approximately 2,500 Jews; 271 American citizens; 123 Jehovah's Witnesses, and a group of 100 Soviet POWs. The Jews from Kamp Amersfoort were murdered mainly in Auschwitz, Mauthausen and Sobibor, after being sent to Kamp Westerbork.

Foreigners and migration

By far the most common nationality of inmates from Kamp Amersfoort was Dutch. From all cities and villages nationwide Dutch people were locked up: caught by razzia's and other men hunts, transferred from police prisons, transferred from other camps on Dutch soil etc.

But among the prisoners, there were foreign nationalities too. After the First World War, European territories were reshuffled by the conquering Allied Forces. Accordingly, in the thirties nazi-Germany expanded by referendums, diplomatic negotiations and military annexations: Saarland in 1935, Rheinland in 1936, Austria in 1938, and Memel Region, Danzig and Sudetenland in 1939. When Hitler came to power in Germany in 1933, the nazi's immediately started the exclusion and prosecution of Jews. In 1935 the antisemitic Nuremberg Laws were implemented. Many Jewish citizens left Germany and other countries; from some their citizenship was revoked and they turned stateless (like the family of Anne Frank). In the thirties, maybe up to 50.000 Jewish refugees had sought asylum in the Netherlands.

After 1945, the territorial size of Germany was reduced. Then, after the Second World War the world was confronted with decolonization; the British Empire came to an end with the independence of former colonies, and the same went for France, the Netherlands, Portugal and Spain too. At the end of the twentieth century Yugoslavia gradually fell apart into six sovereign states (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, North-Macedonia, Serbia and Slovenia) and the autonomous province of Kosovo; Czechoslovakia was divided into Czechia and Slovakia; and the Soviet Union fell apart into fifteen independent nation states (republics).

EUROPEAN

Austria

Austria was annexed by the nazi's in 1938. Many Jewish citizens left the country and citizenship was revoked.

At least nine Jewish prisoners from Kamp Amersfoort originated from Austria, but also non-Jewish like Heinrich Carl Bauer (prisoner number 8645). He was born in Vienna and lived and worked as technician in Den Haag. Having arrived on 10 October 1944 in Kamp Amersfoort, the next day he was sent to Neuengamme with the biggest transport ever, consisting of 1438 men; no less than 82 % never returned, but Bauer was liberated in Flensburg and survived. Gualtier Demani (# 21) was painter, arrived on 18 December 1942 and was sent to Kamp Vught on 2 March 1943. Egon Jozef Mauer (# 10194) was arrested due to the Arbeitseinsatz on 16 January 1945 but released on 28 March.

Belgium

Fourteen prisoners held the Belgian nationality. Five of them were Jews: Hendrika Alter (# unknown, died in

Westerbork), Frans Bock (#3086), Jacques Engeland (# 715), Jozef Hirsch (# 171) and Pauline Hollander (# 3077, killed in Auschwitz). Quite surprisingly, most of the Belgian citizens lived in Belgium when arrested in the Netherlands: in cities of Brussels, Essen, Kruikebe, Merksplas, Minderhoud, Mirepoix and Ulvenhout. Nevertheless Frans Buijs (# unknown) was arrested in The Hague, Josef van Hees (# 8629) in Rotterdam and sent to Neuengamme on 11 October 1944, as well as the manufacturing brothers Albert (# 8632) and Emille (# 8633) Matthieu. Ernest Dorenberg (# 1864) died in Lippendorf on 5 December 1944. Arie Story (# 10909) arrived in Kamp Amersfoort on 16 February 1945, two months before the camp was handed over to the Red Cross.

Belarus

Three Jewish inmates from Kamp Amersfoort had Belarus nationality: Noma Aronowitz-Chaoesitcher (#

unknown, born in Lodz), and Tobias and his son Jozef Ehrlichmann (# 111, born in Mozyr; and # 112, born in Amsterdam).

Czechia

The possible prisonership of this inmate is still under research; it is disputed as some indications point towards a very

short stay in Kamp Amersfoort, while the archive of the family shows no prove at all. Taking notice of that, the Jewish prof. dr. Emil Israel Starkenstein (# unknown, born in Poběžovice/Ronsperg) lived in Amstelveen. He is regarded one of the founding fathers of clinical pharmacology and owned an impressive library of more than 20.000 items. He came to the Netherlands as a refugee. Starkenstein was arrested in 1941 and via Prague and Terezin/Theresienstadt killed in Mauthausen-Gusen on 6 November 1942.¹

1. <https://www.jewishgen.org/yizkor/bohemia/boh575.html>

France

Three French prisoners are known from Kamp Amersfoort. Factory worker Marcel Boncour (prisoner number 6566, officially living in Rouen), factory worker Leon Canfaurier (# 11654, from Paris) and cabinet maker Roland Foubert (# 4148, from Bouchage). On 30 March 1944 Boncour was sent to Wilhelmshaven and on 25 May 1944 Canfaurier was sent to Düsseldorf for the war industry. Foubert was sent to Buchenwald on 18 April 1944 and liberated in Terzin/Theresienstadt.

Roland Foubert

Germany

No less than 21 prisoners were registered as holding German nationality; twelve of them were Jewish. Fritz Titt (# 14) was a Jehovah's Witness. The priest Julius Lazarus (# 80) was born in Berlin; in Kamp Amersfoort he met and became friends with Edmund Wellenstein and was killed in Auschwitz on 14 October 1944.² The professional opera singer Ida Neufeld-Wallach (# 3070) was born in Düsseldorf and murdered in Auschwitz.³ Heinrich Miele (# 4), a trader born in Amsterdam, was Catholic and murdered inside Kamp Amersfoort on 2 December 1942.

Hungary

With 38 Hungarian Jews, this foreign nationality was represented in high numbers in Kamp Amersfoort. Henryeta Kallus-Dachs (# 200) was born in 1918 in Lvov. Zeny Ackerman (# 17) lived in Den Haag. Antal Grün (# 154) was a professional knife sharpener, living in Den Haag. Most of the Hungarian Jews were transported to Kamp Westerbork on 11 June 1943. That transport was the result of clearing barracks in Kamp Westerbork: the Jews were sent to Kamp Amersfoort on 18 May 1943 and returned on 11 June 1943.

Italy

Basilio Turchet (# 9861), a granite worker, was put on the transport to Vienna on 15 January 1945. Antonius la Comare (# 11038) was cobbler and arrived in Kamp Amersfoort on 28 February 1945. The Jewish Gisela Klieb-Havas (# unknown) was born in Fiume.

Latvia

Four Jewish prisoners held Latvian nationality. Chaim and Josephine Averbach and their daughter Rachel lived in The Hague. The Jewish Johan Gründman (# 1723) was butcher in Putten, the village that much later (1 October 1944; after his custody) was raided as reprisal for an attack on nazi soldiers.

2. <https://www.joodsmonument.nl/en/page/221923/julius-kurt-lazarus>

3. <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/129771/ida-mathilde-rebecca-neufeld-wallach>

Liechtenstein

Two Jews originated from Vaduz, Liechtenstein: the married couple Joseph and Ruth Klestadt-Grünethal (# 219 and # 220).

Netherlands

By far the most recorded nationality of inmates in Kamp Amersfoort was Dutch. The Dutch population consisted of about

30.000 men arrested for forced labour in the German war industry, thousands of resistance fighters and communists, Jews (most of the circa 2.500 Jews held Dutch nationality), circa 1.700 black market traders, more than 400 Dutch police officers, about 300 doctors, and most of the 123 Jehovah's Witnesses. From every corner of the nation people, caught by razzia's and other men hunts, were locked up in Kamp Amersfoort. Others were transferred from police prisons or from other camps on Dutch soil.

Poland

Six Jews held Polish nationality: Regina Holles-Rosengarten (# 178) and her three sons Wolf (# 181), Joseph (# 180) and Elias (# 179). Sander Spielmann (# 446) was born in Przeworsk and Abraham Steinberger in Kolanow.

Romania

As far as we know now, four prisoners were of Romanian origin. Frina Rosa Ehrlich (# 104, born 20 October 1920 in Koloznen/Russia), Ella Edelstein (# 2362) and Isaac Jacovici (# 192) were Jewish.

Constantin Frangulea (# 313, born 14 January 1902 in Independenta) was a Catholic Jew. As all Jews in Kamp Amersfoort he was mistreated severely, suffered from serious pain in the stomach and died on 13 November 1942 from exhaustion. His body is missing up to this day, as well as sixteen other prisoners from Kamp Amersfoort, and the only thing we do have is his portrait, painted by fellow prisoner Gerrit de Wilde.

Constantin Frangulea

Russia

Ten prisoners held Soviet (Russian) nationality. They all were Jews and lived in Amsterdam and Rotterdam. Four of them were the family Lewicki and three the family Lindenbaum. Jakob Kupperstein (# 248) was born in Leningrad. They were all killed in Auschwitz and Sobibor.

Switzerland

Two Swiss citizens were imprisoned in Kamp Amersfoort: the Jewish Abraham Finkel (# 114, born 16 April 1926 in Basel) and the Catholic Hendricus Zanolli. Zanolli (# 323) lived in Het Gooi, was an anarchosyndicalist and legal advisor. He arrived in Kamp Amersfoort on 18 August 1941 as member

of the very first group of prisoners, and after more than one year he was sent to Neuengamme. He survived Majdanek/Lublin and Auschwitz where he became a close friend to resistance fighter Leen van Blitterswijk. Zanolli was killed in Mauthausen on 12 February 1945.⁴

Hendricus Zanolli

Ukraine

Kelmann Dayles was born in Odessa on 25 November 1908. The Jewish family moved in January 1912 to Rotterdam.

Having arrived in Kamp Westerbork on 18 September 1942 he was transferred to Kamp Amersfoort on 18 May 1943 and received prisoner number 79. After being transported to Kamp Westerbork he was deported to Theresienstadt/ Terezin. There he was one of the forced actors in the misleading movie Theresienstadt: Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet. On 28 September 1944 he was sent to Auschwitz and Dachau, where he was killed on 19 December 1944.⁵

United Kingdom

Out of all prisoners with foreign nationalities, the British nationality seem to have been represented the most with 127 persons. They all were registered as Jews and almost all of them resided in Amsterdam. Jack Goudsmit (# 149) was a musician. Rebecca Hart (# 165) was a diamond cutter. Rosette Jessurun (# 195) worked for the Jewish Council in Amsterdam. Henny Wagenhuizen (# 537) was only three years old when incarcerated in Kamp Amersfoort. Almost all British Jews were sent to Kamp Westerbork on 11 June 1943 and fell victim to the Holocaust; for instance the twelve year old Lia Konijn (# 234) was murdered in Sobibor.

Lia Konijn

NORTH- AND MESO-AMERICAN

Dominican Republic

Jenni Mulder-Silberstein was born in Budapest on 14 September 1892, but held Dominican nationality. She was arrested on the basis of her other nationality: American. As a hostage she was sent together with the other American women on 10 November 1942 to Liebenau and on 27 February 1944 extradited for German POW's ("*am 27.II.1944 nach U.S.A. ausgetauscht*").

4. F.H. van Dijk, Over Leendert van Blitterswijk; een reconstructie van de tocht langs vijf concentratiekampen en twee dodenmarsen, Zandvoort (2023) p. 22-43; P. Mreijen, "Moge uw levensweg bezaaid zijn met bloemen"; Hendrikus Guani Celestino Antonius Zanolli (1896-1945), www.gedaechtnisbuch.org
5. F.H. van Dijk, "Oekraïense gevangene in Kamp Amersfoort", InBeeld 54 (2022) p. 11-12

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25

Personalkarte II: Wirtschaftliche Angaben

Referat-Lazarett Konfianz Teillazarett Petershauer Schule

Name: Stilbe
 Vorname: Catharina
 Geburtsort und -ort: 14.2.94 am Haag
 Staatsangehörigkeit: USA 1921

Bezeichnung der Erkennungsmarke: Amsterdam
 Dienstgrad: Amsterdam
 Berufs-Gr.: 14.11.42

a) Private Geldmittel

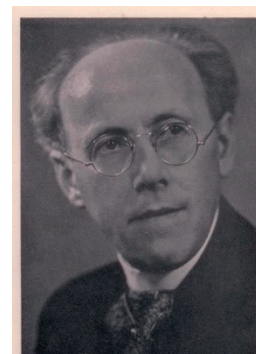
Datum	Den Kriegsfangenen abgenommene Beträge in Deutsches	Portierungen in Deutsches	Geldscheine in Deutsches	Geldscheine ausgegeben in Deutsches	Bleibt Schulden in Deutsches	Anerkennungsmerkmal des R.-Gef.
17.12.41			100.-	100.-	0.-	
18.12.41				100.-	100.-	
19.12.41				100.-	100.-	
20.12.41				100.-	100.-	
21.12.41				100.-	100.-	
22.12.41				100.-	100.-	
23.12.41				100.-	100.-	
24.12.41				100.-	100.-	
25.12.41				100.-	100.-	

b) Abgenommene Wertgegenstände

Datum	Flüchtige Bezeichnung	Aufbewahrende Stelle	Rechnungsnummer mit Datum	Anerkennungsmerkmal des R.-Gef.

Am 27.5.44 nach N.A. angeliefert.

which had been imprisoned in the United States.⁶ As far as we know right now, eventually 118 people were administered as 'American'. Some of them were arrested for being a Jew, already before the American hostages, like the preacher Alter Rottenberg, who was killed in Mauthausen on 16 June 1942.

Alter Rottenberg

SOUTH AMERICAN

Haiti

On 29 May 1939 the Haitian president Sténio Vincent issued the "Décret-loi du 29 mai 1939, Octroyant la nationalité in absentia" (Legislative Decree of May 1939, Granting Citizenship in Absentia). By these means citizenship was conceded to Jewish refugees. Five of them were prisoners in Kamp Amersfoort: Erich (born in Riga), Oswald, Emily and Anita Ganz (all prisoners' numbers unknown; also held American nationality), and Alfred Frank (# unknown).

Honduras

The Jewish Heimrich Tannenzapf (born in Nowoselyza, Ukrain) held Hondurese nationality. On 9 March 1944 he was sent to Vittel, the internment camp for enemy aliens in France.

Mexico

The Jewish Daniel Strauss (# 484) held Mexican nationality; he was born there too. On 9 March 1944 he was sent to Vittel.

United States of America

A group whose nationality was the exact reason to be locked up in Kamp Amersfoort were American citizens.

Besides that, they were the largest group of foreign inmates. When on 11 December 1941 the United States and Germany declared war on each other, also in the Netherlands foreigners were declared citizens of a hostile power. Between 8 and 21 September 1942, 271 individuals were arrested and brought to Kamp Amersfoort on the suspicion of being Americans. They were locked up in an isolated barrack and separated from the other prisoners. The group consisted of protestants, catholics, nuns, Jews and Afro-Americans. According to the memoirs of three of them the boredom was the greatest enemy, to be suppressed by games and gymnastics. Quite soon investigation showed that most members of the group were not officially American citizens anymore as their citizenship had expired, and they had to be released. So finally on 11 November 1942, 51 men and 28 women and children were transferred to the camps Laufen (near Salzburg) and Liebenau (near Graz) respectively. Only in the spring of 1944 they were exchanged for German citizens,

Argentina

Two prisoners from Kamp Amersfoort held Argentinian nationality: Wolf and Eli Bialoglowski (# 46 and # 48). Wolf was married to Charlotte Bialoglowski-Frankl (# 47) and had a son, Eli. From 1 September 1941 Wolf worked for the Jewish Council. The family survived the Holocaust, returned to Amsterdam and probably emigrated to Sout America.⁷

Brazil

Yvonne Lichtenstein-Wolff (# 272) was born on 18 June 1886 in Paris, but held Brazilian nationality. After Kamp Amersfoort she was sent to Kamp Westerbork and Bergen-Belsen, where she was murdered on 28 June 1944.⁸

Chili

Kars Kamp was born in Valparaiso (Chili). He was arrested as member of a resistance group and executed on 20 July 1943 at the Leusderheide. As Kamp held Dutch nationality it is not clear if he had a Chilean passport too; for this reason we exclude Chilean nationality for this summary.

Paraguay

No less than thirteen Jews held Paraguayan nationality. Most of them were born in Germany. The family Klestadt consisted of Joseph (# 219), a former judge from Düsseldorf, his wife Ruth (# 220) and their sons Gerd (# 221) and Peter (# 222). They were sent to Kamp Westerbork on 13 June 1943. Joseph was killed in Bergen Belsen but his wife and sons survived the Holocaust.⁹

Peru

Hermann Corte (# unknown), a Jew born in Mannheim, held Peruvian nationality. He was arrested on the suspicion of being an American citizen.

6. M. Verkade, "Amerikaanse staatsburgers", InBeeld 55 (2022), p. 6-7
 7. <https://www.joodsamsterdam.nl/tintorettostraat/>; https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=5087192
 8. https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=5088205

Surinam

Fifteen prisoners of Kamp Amersfoort were born on Surinam soil. Most were European, such as the doctors Herman de la Parra (# unknown) and Eduard de Vries Robles (# unknown), but Jozef Rodriguez (# 2585) was indigenous. He was executed on 21 July 1944 on the Leusderheide.

Jozef Rodriguez

Venezuela

The Jewish Mozes Ehrlichmann (# 113) was born in Caracas on 3 November 1931 and officially held Venezuelan nationality.

ASIAN

Indonesia

After the Second World War, the former Dutch East Indies became the scenery of a violent decolonization war, resulting in the independent Republic of Indonesia on 27 December 1949. More than hundred prisoners from Kamp Amersfoort were born in the former Dutch East Indies: among them 31 in Soerabaja, 30 in Batavia, 11 in Medan, and so on. Some were executed as resistance fighters such as Ernest van Geuns (# 2561, executed 21 July 1943), Willem Hart (# 468, executed 24 June 1943) and the brothers Johan and Willem van Hattem (killed 20 July 1943).

Johan and Willem van Hattem

Turkey

Albert Eskenazi (# 575) was born a Jew on 6 September 1914 in Vienna. He was married to the Dutch Keetje van Rijs. He arrived in Kamp Amersfoort on 7 May 1943, received

prisoners' number 575 and on 23 July 1943 Eskenazi was murdered in Sobibor.

Uzbekistan (and Kazakhstan)

People were locked up in Kamp Amersfoort for different reasons: being an evader of the *Arbeitseinsatz*, a resistance fighter, a Jew, a communist, a civil hostage etc. In absolute numbers, the smallest group of prisoners in Kamp Amersfoort was the group of 100 Soviet Prisoners of War. These anonymous 'Russians', as fellow prisoners called them, arrived on 27 September 1941 at the train station of Amersfoort, being made captive at the front of Smolensk. They were guided through the city towards Kamp Amersfoort. The goal of sending these Asian soldiers to the Netherlands was a propagandic one: to ridicule them as 'bolshewist allies'. After arrival in the camp the exhausted and starving men, together with Jews, were treated even worse than other prisoners. After 23 of them died of maltreatment and exhaustion, they were buried at the same place where murdered Jews from Kamp Amersfoort lied (a location called Koedriest). The last 77 Soviets were executed and buried on 9 April 1942 on a different spot. After the war and only at sight, after years in the ground and covered with quicklime, out of 80 physical remains 24 bodies were 'identified' as 'Asian' and reburied. All 100 Soviet prisoners of war are anonymous. They were referred to by fellow prisoners using different designations (such as "Russians", "Central Asians", "Mongols", "east of the Caspian Sea", "behind the Ural", "near the Aral lake"), but the region of origin mentioned most was Uzbekistan, and sometimes Kazakhstan.¹⁰

Yemen

Ismael Hassan (# 7476) was born in Aden on 1 January 1908. The profession of this Muslim was stoker. He was locked up on 16 September 1944 but released and sent home three days later.

AFRICAN

South Africa

The married couple Gerard and Clara Bendien (# unknown), born in Dutch town Almelo and German Bonn, both were registered as British South African. Frederika Muller (# unknown) was born in Antwerpen, lived in Amsterdam and sent to Liebenau as American hostage on 10 November 1942.

9. <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/572643/het-gezin-klestadt>

10. E.J. Bulten, *Correspondentie P.D.A.*, Aalten (1970), p. 13; D.W. Folmer, *Dagboek uit Kamp Amersfoort*, Zutphen (2016), p. 23-26; C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het PDA; wat ik heb ervaren en geleerd in het concentratie-kamp te Amersfoort, januari-april 1942*, Amsterdam (1946); J.F. Hunsche, P.D.A. (*Polizeiliches Durchgangslager*), Amsterdam (1948), p. 26, there too H. Hoetink, J.M. Romein, A.N.J. den Hollander en J.G.G. Borst, *Kort verslag van het verblijf van 85 Amsterdamsche gijzelaars in het 'Polizeiliches Durchgangslager' Amersfoort 30 Januari - 20 April 1942*, p. 6; M. van Leeuwen, *Amersfoort*, Amsterdam (verm. 1945), p. 2; A.M.C. van Lijnden-Van den Bosch, *Dominee D.A. van den Bosch*, Wageningen (1946), p. 194; J. Roorda, *Memoires collectiestuk NMKA-2016-036*, p. 23; E.P. Wellenstein, *Nummers die een ziel hebben*, Amsterdam (2013), p. 119; PV Johann Stöver inzake de gepleegde mishandeling en fusilleering van 77 Russische krijgsgevangenen in het Kamp Amersfoort tijdens de Duitse bezetting, Amsterdam (17 april 1947); PV E. Alscher; PV J. Greeven (15 juli 1946)

STATELESS

Many German and Austrian Jews who fled to other countries in the thirties had their citizenship withdrawn, like Anne Frank and her family members. At least fifty are known as prisoners of Kamp Amersfoort that had turned stateless. For instance Benno Friedberg (# 2230), a doctor born in Rotterdam, held prisoner in Kamp Amersfoort from 6 November 1942 until 18 January 1943. He was murdered in Auschwitz. Emil Madigan (# 10558) was a steward, born in Den Haag, and arrived in Kamp Amersfoort on 31 January 1945. Eduard Rothschild (# 1116) was born in Frankfurt and killed in Mauthausen. Géza Berger was born in Budapest, chemist by profession and murdered in Auschwitz.

Preliminary conclusion

In this research on nationalities (citizenship pertaining to a nation state) in Kamp Amersfoort, we based the concept of nationality on our postwar, modern world.

Some of the European Jewish refugees applied for a double nationality. Thus, even Meso- and South American passports were achieved, in an attempt to escape exclusion and prosecution. None of the prisoners so far was born on the soil currently known as the state of Israel. Especially the British and Hungarian Jews were transported to Kamp Westerbork on 11 June 1943, as 569 Jews were sent from Kamp Westerbork on 18 May 1943 and returned more than three weeks later. British nationality was represented the most in Kamp Amersfoort, with a registered 127 men and women. Their supposed nationality was the reason to arrest 271 American citizens, but gradually it turned out most of them were not and had to be released. Taking into account that out of 47.000 prisoners 35.448 are administratively identified at the moment, at least 34 modern nationalities were represented in Kamp Amersfoort (and for now one possible Chilean and one Czech prisoner). The topic of nationalities and double nationalities in Kamp Amersfoort needs to be researched more thoroughly.

De (moderne) nationaliteiten van Kamp Amersfoort

Dit artikel belicht de internationale context van het straf- en doorgangskamp Kamp Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bij onderzoek naar nationaliteiten wordt onder 'nationaliteit' verstaan de status van het behoren tot een bepaald land of het staatsburgerschap van een bepaald land volgens het internationaal recht. Van elke nationaliteit die in dit artikel wordt genoemd, zijn enkele voorbeelden van individuele gevangenen bijgevoegd. Helaas zijn er niet veel foto's bekend van buitenlandse gevangenen: momenteel zijn 6.420 foto's van gevangenen verzameld en veruit de meeste daarvan zijn Nederlands.

Kort voordat ze het terrein op 20 april 1945 verlieten, vernietigden de nazi's de administratie van Kamp Amersfoort. De informatie over voormalige gevangenen moet derhalve worden ontleend aan andere historische archieven, administratie van bestemmingskampen, transportlijsten, Nederlandse politierapporten, naoorlogse verklaringen van verdachten etc. Op dit moment is de administratieve identiteit van 35.448 gevangenen bekend. Het criterium om de nationaliteit vast te stellen is hun geregistreerd staatsburgerschap als onderdeel van administratieve identiteitsgegevens uit historische archieven. In enkele gevallen, met betrekking tot moderne staten die na de Tweede Wereldoorlog zijn ontstaan, leidde de geboorteplaats van individuele gevangenen tot de waarschijnlijke, maar enigszins anachronistische nationaliteit. Alle genoemde nationaliteiten zijn ontleend aan de bekende administratieve of gereconstrueerde identiteiten tot nu toe, op een potentieel van 47.000 gevangenen.

Kamp Amersfoort

Op 18 augustus 1941 arriveerde de eerste groep gevangenen in een pas geopend concentratiekamp in Nederland, twee jaar eerder voor het Nederlandse leger gebouwd als militaire kazerne en gelegen in het centrum

van het land. De volgende 45 maanden zouden in dit kamp, genaamd Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort of Kamp Amersfoort, ongeveer 47.000 gevangenen worden onderworpen aan een onmenselijk regime van honger, mishandeling, dwangarbeid en executies. Minder dan 700

van de gevangenen waren vrouwen. Binnen of dichtbij het kamp werden 652 mannen direct gedood. Naar schatting 70% van de totale kampbevolking werd voor dwangarbeid overgebracht naar andere kampen, waarvan ongeveer 15% nooit terugkeerde.

In Kamp Amersfoort werden verschillende groepen door de nazi's opgesloten: duizenden verzetsstrijders (waaronder twee groepen op basis van hun beroep: ruim 400 politieagenten en ongeveer 300 artsen), ontduikers van de Arbeitseinsatz, communisten en gijzelaars; ongeveer 2.500 Joden; 271 Amerikaanse burgers; 123 Jehovah's Getuigen en een groep van 100 Sovjet-krijgsgevangenen. De Joden uit Kamp Amersfoort werden voornamelijk in Auschwitz, Mauthausen en Sobibor vermoord, nadat ze naar Kamp Westerbork waren gestuurd.

Buitenlanders en migratie

Veruit de meest voorkomende nationaliteit onder de gevangenen uit Kamp Amersfoort was de Nederlandse. Vanuit alle steden en dorpen door het hele land werden Nederlanders opgesloten: opgepakt door razzia's en andere mensenjachten, overgebracht uit politiegevangenis, overgebracht vanuit andere kampen op Nederlands grondgebied etc.

Maar onder de gevangenen bevonden zich ook buitenlandse nationaliteiten. Na de Eerste Wereldoorlog werden sommige Europese gebieden herschikt door de geallieerden. Vervolgens breidde nazi-Duitsland zich in de jaren dertig uit door referenda, diplomatieke onderhandelingen en militaire annexaties: Saarland in 1935, Rijnland in 1936, Oostenrijk in 1938, en de regio Memel, Danzig en Sudetenland in 1939. Toen Hitler in 1933 in Duitsland aan de macht kwam, begonnen de nazi's onmiddellijk met de uitsluiting en vervolging van Joden. In 1935 werden de antisemitische wetten van Neurenberg ingevoerd. Veel Joodse burgers verlieten Duitsland en andere landen; bij sommigen werd hun staatsburgerschap ingetrokken en werden zij staatloos (zoals de familie van Anne Frank). In de jaren dertig hebben misschien wel 50.000 Joodse vluchtelingen asiel gezocht in Nederland.

Na 1945 werd de territoriale omvang van Duitsland weer verkleind. Vervolgens werd de wereld na de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd met dekolonisatie; aan het Britse rijk kwam een einde met de onafhankelijkheid van de voormalige koloniën, en hetzelfde gold ook voor Frankrijk, Nederland, Portugal en Spanje. Aan het einde van de twintigste eeuw viel Joegoslavië geleidelijk uiteen in zes soevereine staten (Bosnië en Herzegovina, Kroatië, Montenegro, Noord-Macedonië, Servië en Slovenië) en de autonome provincie Kosovo; Tsjecho-Slowakije werd verdeeld in Tsjechië en Slowakije; en de Sovjet-Unie viel uiteen in vijftien onafhankelijke natiestaten (republieken).

EUROPEES

België

Veertien gevangenen van Kamp Amersfoort hadden de Belgische nationaliteit. Vijf van hen waren Joden: Hendrika Alter (# onbekend, overleden in Westerbork), Frans Bock (#3086), Jacques Engelder (# 715), Jozef Hirsch (# 171) en

Pauline Hollander (# 3077, vermoord in Auschwitz). Het is nogal verrassend dat de meeste Belgische burgers in België woonden toen ze in Nederland werden gearresteerd: in de steden Brussel, Essen, Kruibeke, Merksplas, Minderhout, Mirepoix en Ulvenhout. Niettemin werd Frans Buijs (# onbekend) in Den Haag gearresteerd, Josef van Hees (# 8629) in Rotterdam en op 11 oktober 1944 naar Neuengamme gestuurd, evenals de broers Albert (# 8632) en Emille (# 8633) Matthieu. Ernest Dorenberg (# 1864) overleed op 5 december 1944 in Lippendorf. Arie Story (# 10909) arriveerde op 16 februari 1945 in Kamp Amersfoort, twee maanden voordat het kamp werd overgedragen aan het Rode Kruis.

Duitsland

Niet minder dan 21 gevangenen stonden geregistreerd met de Duitse nationaliteit; twaalf van hen waren Joods. Fritz Titt (# 14) was een Jehovah's Getuige. De priester Julius Lazarus (# 80) werd geboren in Berlijn; in Kamp Amersfoort ontmoette hij en raakte bevriend met Edmund Wellenstein en werd op 14 oktober 1944 in Auschwitz vermoord. De professionele operazangeres Ida Neufeld-Wallach (# 3070) werd geboren in Düsseldorf en vermoord in Auschwitz. Heinrich Miele (# 4), een in Amsterdam geboren handelaar, was katholiek en op 2 december 1942 in Kamp Amersfoort vermoord.

Frankrijk

Uit Kamp Amersfoort zijn drie Franse gevangenen bekend. Fabrieksarbeider Marcel Boncour (gevangene nummer 6566, officieel woonachtig in Rouen), fabrieksarbeider Leon Canfaurier (# 11654, uit Parijs) en meubelmaker Roland Foubert (# 4148, uit Bouchage). Op 30 maart 1944 werd Boncour naar Wilhelmshaven gestuurd en op 25 mei 1944 werd Canfaurier voor de oorlogsindustrie naar Düsseldorf gestuurd. Foubert werd op 18 april 1944 naar Buchenwald gestuurd en in Terezin/Theresienstadt bevrijd.

Hongarije

Met 38 Hongaarse Joden was deze buitenlandse nationaliteit in Kamp Amersfoort in groten getale vertegenwoordigd. Henryeta Kallus-Dachs (# 200) werd in 1918 in Lvov geboren. Zeny Ackerman (# 17) woonde in Den Haag. Antal Grün (# 154) was een professionele messenslijper, woonachtig in Den Haag. Het merendeel van de Hongaarse Joden werd op 11 juni 1943 naar Kamp Westerbork gestuurd. Dat transport was het resultaat van het opruimen van de kazernes in Kamp Westerbork: 569 Joden werden op 18 mei 1943 naar Kamp Amersfoort gestuurd en op 11 juni dus teruggezonden.

Italië

Basilio Turchet (# 9861), een granietbewerker, werd op 15 januari 1945 op transport gezet naar Wenen. Antonius la Comare (# 11038) was schoenmaker en arriveerde op 28 februari 1945 in Kamp Amersfoort. De Joodse Gisela Klieb-Havas (# onbekend) werd geboren in Fiume.

Letland

Vier Joodse gevangenen hadden de Letse nationaliteit. Chaim en Josephine Averbach en hun dochter Rachel woonden in Den Haag. De Joodse Johan Gründman (# 1723) was slager in Putten, het dorp dat veel later (1

oktober 1944; na zijn hechtenis) werd overvallen als vergelding voor een aanval op nazi-militairen.

Liechtenstein

Uit Vaduz, Liechtenstein kwamen twee Joden: het echtpaar Joseph en Ruth Klestadt-Grünethal (# 219 en # 220).

Nederland

Vervut de meest geregistreerde nationaliteit van gevangenen in Kamp Amersfoort was de Nederlandse. De Nederlandse bevolking bestond uit ongeveer 30.000 mannen die waren gearresteerd wegens dwangarbeid in de Duitse oorlogsindustrie, duizenden verzetsstrijders en communisten, Joden (de meeste van de circa 2.500 Joden hadden de Nederlandse nationaliteit), circa 1.700 zwarte markthandelaren, ruim 400 Nederlandse politieagenten, ongeveer 300 artsen en de meeste van de 123 Jehovah's Getuigen. Uit alle hoeken van het land werden mensen, opgepakt tijdens razzia's en andere mensenjachten, opgesloten in Kamp Amersfoort. Anderen werden overgebracht vanuit politiegevangenis of vanuit andere kampen op Nederlands grondgebied.

Oekraïne

Kelmann Dayles werd op 25 november 1908 in Odessa geboren. Het Joodse gezin verhuisde in januari 1912 naar Rotterdam. Op 18 september 1942 aangekomen in Kamp Westerbork, werd hij op 18 mei 1943 overgebracht naar Kamp Amersfoort en kreeg gevangene nummer 79. Na transport naar Kamp Westerbork werd hij gedeporteerd naar Theresienstadt/Terezin. Daar was hij een van de gedwongen acteurs in de misleidende film Theresienstadt: Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet. Op 28 september 1944 werd hij naar Auschwitz en Dachau gestuurd, waar hij op 19 december 1944 werd vermoord.

Oostenrijk

Oostenrijk werd in 1938 door de nazi's geannexeerd. Veel Joodse burgers verlieten het land en het staatsburgerschap werd ingetrokken. Zeker negen Joodse gevangenen uit Kamp Amersfoort waren afkomstig uit Oostenrijk, maar ook niet-Joodse zoals Heinrich Carl Bauer (gevangenennummer 8645). Hij werd geboren in Wenen en woonde en werkte als technicus in Den Haag. Nadat hij op 10 oktober 1944 in Kamp Amersfoort was aangekomen, werd hij de volgende dag met het grootste transport ooit, bestaande uit 1438 man, naar Neuengamme gestuurd; maar liefst 82% keerde nooit meer terug, maar Bauer overleefde en werd in Flensburg bevrijd. Gualtier Demani (# 21) was schilder, arriveerde op 18 december 1942 en werd op 2 maart 1943 naar Kamp Vught gestuurd. Egon Jozef Mauer (# 10194) werd vanwege de Arbeitseinsatz op 16 januari 1945 gearresteerd, maar op 28 maart vrijgelaten.

Polen

Zes Joden hadden de Poolse nationaliteit: Regina Holles-Rosengarten (# 178) en haar drie zonen Wolf (# 181), Joseph (# 180) en Elias (# 179). Sander Spielmann (# 446) werd geboren in Przeworsk en Abraham Steinberger in Kolanow.

Roemenië

Voor zover wij nu weten waren vier gevangenen van Roemeense afkomst: Frina Rosa Ehrlich (# 104, geboren 20

oktober 1920 in Koloznen/Rusland), Ella Edelstein (# 2362) en Isaac Jacovici (# 192) waren Joods. Constantin Frangulea (# 313, geboren op 14 januari 1902 in Independenta) was een katholieke Jood. Zoals alle Joden in Kamp Amersfoort werd hij zwaar mishandeld, kreeg hij ernstige maagklachten en overleed op 13 november 1942 door uitputting. Zijn lichaam is tot op de dag van vandaag vermist, evenals van zestien andere gevangenen uit Kamp Amersfoort, en het enige dat we hebben is zijn portret, geschilderd door medegevangene Gerrit de Wilde.

Rusland

Tien gevangenen hadden de Sovjet-(Russische) nationaliteit. Ze waren allen Joods en woonden in Amsterdam en Rotterdam. Vier van hen waren leden van de familie Lewicki en drie van de familie Lindenbaum. Jakob Kupperstein (# 248) werd geboren in Leningrad. Ze zijn allemaal vermoord in Auschwitz en Sobibor.

Tsjechië

De mogelijke gevangenschap van deze gevangene wordt nog onderzocht; dit wordt betwist omdat sommige aanwijzingen wijzen op een zeer kort verblijf in Kamp Amersfoort, terwijl het archief van de familie daar geen bewijs voor levert. Dat in acht nemende: de Joodse prof. dr. Emil Israel Starkenstein (# onbekend, geboren in Poběžovice/Ronsperg) woonde in Amstelveen. Hij wordt beschouwd als één van de grondleggers van de klinische farmacologie en bezat een indrukwekkende bibliotheek met meer dan 20.000 items. Hij kwam als vluchteling naar Nederland. Starkenstein werd in 1941 gearresteerd en via Praag en Terezin/Theresienstadt op 6 november 1942 in Mauthausen-Gusen vermoord.

Verenigd Koninkrijk

Van alle gevangenen met een buitenlandse nationaliteit lijkt de Britse nationaliteit met 127 personen het meest vertegenwoordigd te zijn. Ze stonden allemaal als Jood geregistreerd en woonden vrijwel allemaal in Amsterdam. Jack Goudsmit (# 149) was een muzikant. Rebecca Hart (# 165) was een diamantslijper. Rosette Jessurun (# 195) werkte voor de Joodse Raad in Amsterdam. Henny Wagenhuizen (# 537) was pas drie jaar oud toen hij werd opgesloten in Kamp Amersfoort. Vrijwel alle Britse Joden werden op 11 juni 1943 naar Kamp Westerbork gestuurd en werden daar het slachtoffer van de Holocaust; zo werd in Sobibor de twaalfjarige Lia Konijn (# 234) vermoord.

Wit-Rusland

Drie Joodse gevangenen uit Kamp Amersfoort hadden de Wit-Russische nationaliteit: Noma Aronowitz-Chaoesitcher (# onbekend, geboren in Lodz), en Tobias en zijn zoon Jozef Ehrlichmann (# 111, geboren in Mozyr; en # 112, geboren in Amsterdam).

Zwitserland

In Kamp Amersfoort werden twee Zwitserse staatsburgers gevangengezet: de Joodse Abraham Finkel (#114, geboren 16 april 1926 in Bazel) en de katholieke Hendricus Zanolli. Zanolli (# 323) woonde in Het Gooi, was anarchosyndicalist en juridisch adviseur. Hij arriveerde op 18 augustus 1941 in Kamp Amersfoort als lid van de allereerste groep gevangenen en werd na ruim een jaar naar Neuengamme

gestuurd. Hij overleefde Majdanek/Lublin en Auschwitz waar hij een goede vriend werd van verzetsstrijder Leen van Blitterswijk. Zanolli werd op 12 februari 1945 in Mauthausen vermoord.

NOORD- EN MIDDEN-AMERIKAANS

Dominicaanse Republiek

Jenni Mulder-Silberstein werd op 14 september 1892 in Boedapest geboren, maar had de Dominicaanse nationaliteit. Ze werd gearresteerd op grond van haar andere nationaliteit: de Amerikaanse. Als gijzelaar werd zij samen met de andere Amerikaanse vrouwen op 10 november 1942 naar Liebenau gestuurd en op 27 februari 1944 uitgeruild voor Duitse krijgsgevangenen ("am 27.II.1944 nach U.S.A. ausgetauscht").

Haïti

Op 29 mei 1939 vaardigde de Haïtiaanse president Sténio Vincent het "Décret-loi du 29 mai 1939, Octroyant la nationalité in absentia" uit. Op deze manier werd het staatsburgerschap verleend aan Joodse vluchtelingen. Onder hen waren gevangenen in Kamp Amersfoort: Erich (geboren in Riga), Oswald, Emily en Anita Ganz (alle gevangenenummers onbekend; had ook de Amerikaanse nationaliteit), en Alfred Frank (# onbekend).

Honduras

De Joodse Heimrich Tannenzapf (geboren in Nowoselyza, Oekraïne) had de Hondurese nationaliteit. Op 9 maart 1944 werd hij naar Vittel gestuurd, het interneringskamp voor vreemdelingen en onderdanen van vijandelijke staten in Frankrijk.

Mexico

De Joodse Daniel Strauss (# 484) had de Mexicaanse nationaliteit; hij is daar ook geboren. Op 9 maart 1944 werd hij naar Vittel gestuurd.

Verenigde Staten van Amerika

Een groep waarvan de vermeende nationaliteit precies de reden was om in Kamp Amersfoort opgesloten te worden, waren Amerikaanse staatsburgers. Daarbij vormden zij de grootste groep buitenlandse gevangenen. Toen op 11 december 1941 de Verenigde Staten en Duitsland elkaar de oorlog verklaarden, werden ook in Nederland buitenlanders tot staatsburgers van een vijandige macht verklaard. Tussen 8 en 21 september 1942 werden 271 personen gearresteerd en naar Kamp Amersfoort gebracht op verdenking van Amerikaan. Ze werden opgesloten in een geïsoleerde barak en gescheiden van de andere gevangenen. De groep bestond uit protestanten, katholieken, nonnen, Joden en Afro-Amerikanen. Volgens de memoires van drie van hen was de verveling de grootste vijand, die onderdrukt moest worden met spelletjes en gymnastiek. Al snel bleek uit onderzoek dat de meeste leden van de groep geen officieel Amerikaans staatsburger meer waren, omdat hun staatsburgerschap was verlopen waarop ze moesten worden vrijgelaten. Zo werden uiteindelijk op 11 november 1942 51 mannen en 28 vrouwen en kinderen overgebracht naar respectievelijk de kampen Laufen (bij Salzburg) en Liebenau (bij Graz). Pas in het voorjaar van 1944 werden ze geruild voor

Duitse staatsburgers, die in de Verenigde Staten gevangen hadden gezeten. Voor zover wij nu weten, zijn uiteindelijk 118 mensen als 'Amerikaans' aangemerkt. Sommigen van hen werden al vóór de Amerikaanse gijzelaars gearresteerd omdat ze Joods waren, zoals de predikant Alter Rottenberg, die op 16 juni 1942 in Mauthausen werd vermoord.

ZUID-AMERIKAANS

Argentinië

Twee gevangenen uit Kamp Amersfoort hadden de Argentijnse nationaliteit: Wolf en Eli Bialoglowski (# 46 en # 48). Wolf was getrouwd met Charlotte Bialoglowski-Frankl (# 47) en kreeg een zoon, Eli. Vanaf 1 september 1941 werkte Wolf voor de Joodse Raad. Het gezin overleefde de Holocaust, keerde terug naar Amsterdam en emigreerde vermoedelijk naar Zuid-Amerika.

Brazilië

Yvonne Lichtenstein-Wolff (# 272) werd geboren op 18 juni 1886 in Parijs, maar had de Braziliaanse nationaliteit. Na Kamp Amersfoort werd zij naar Kamp Westerbork en Bergen-Belsen gestuurd, waar zij op 28 juni 1944 werd vermoord.

Chili

Kars Kamp werd geboren in Valparaiso (Chili). Hij werd als lid van een verzetsgroep gearresteerd en op 20 juli 1943 op de Leusderheide geëxecuteerd. Omdat Kamp de Nederlandse nationaliteit had, is het niet duidelijk of hij ook een Chileens paspoort had; om deze reden sluiten we de Chileense nationaliteit uit voor deze samenvatting.

Paraguay

Maar liefst dertien Joden hadden de Paraguayaanse nationaliteit. De meesten van hen zijn in Duitsland geboren. De familie Klestadt bestond uit Joseph (# 219), een voormalige rechter uit Düsseldorf, zijn vrouw Ruth (# 220) en hun zonen Gerd (# 221) en Peter (# 222). Op 13 juni 1943 werden ze naar Kamp Westerbork gestuurd. Joseph werd in Bergen Belsen vermoord, maar zijn vrouw en zoons overleefden de Holocaust.

Peru

Hermann Corte (#onbekend), een Jood geboren in Mannheim, had de Peruviaanse nationaliteit. Hij werd gearresteerd op verdenking van Amerikaans staatsburgerschap.

Suriname

Vijftien gevangenen van Kamp Amersfoort zijn op Surinaamse bodem geboren. De meesten waren Europees, zoals de dokters Herman de la Parra (# onbekend) en Eduard de Vries Robles (# onbekend), maar Jozef Rodriguez (# 2585) was inheems. Hij werd op 21 juli 1944 op de Leusderheide geëxecuteerd.

Venezuela

De Joodse Mozes Ehrlichmann (# 113) werd op 3 november 1931 in Caracas geboren en had officieel de Venezolaanse nationaliteit.

AZIATISCH

Indonesië

Na de Tweede Wereldoorlog werd voormalig Nederlands-Indië het decor van een gewelddadige dekolonisatieoorlog, die op 27 december 1949 uitmondde in de onafhankelijke Republiek Indonesië. In voormalig Nederlands-Indië werden ruim honderd gevangenen uit Kamp Amersfoort geboren: onder hen 31 in Soerabaja, 30 in Batavia, 11 in Medan, enzovoort. Sommigen werden als verzetsstrijders geëxecuteerd, zoals Ernest van Geuns (# 2561, geëxecuteerd 21 juli 1943), Willem Hart (# 468, geëxecuteerd 24 juni 1943) en de broers Johan en Willem van Hattem (geëxecuteerd 20 juli 1943).

Jemen

Ismael Hassan (#7476) werd op 1 januari 1908 in Aden geboren. Het beroep van deze moslim was stoker. Hij werd op 16 september 1944 opgesloten in Kamp Amersfoort, maar drie dagen later vrijgelaten en naar huis gestuurd.

Oezbekistan (en Kazachstan)

Mensen werden om verschillende redenen opgesloten in Kamp Amersfoort: als ontduiker van de Arbeitseinsatz, verzetsstrijder, Jood, communist, burgerlijk gijzelaar etc. In absolute aantallen was de kleinste groep gevangenen in Kamp Amersfoort de groep van 100 Sovjet krijgsgevangenen. Deze anonieme 'Russen', zoals medegevangenen hen noemden, arriveerden op 27 september 1941 op het treinstation van Amersfoort na te zijn gevangengenomen aan het front van Smolensk. Zij werden door de stad geleid richting Kamp Amersfoort. Het doel van het sturen van deze Aziatische soldaten naar Nederland was propagandistisch: om hen belachelijk te maken als 'bolsjewistische bondgenoten'. Na aankomst in het kamp werden de uitgeputte en uitgehongerde mannen, samen met de Joden, nog slechter behandeld dan andere gevangenen. Nadat 23 van hen door mishandeling en uitputting waren omgekomen, werden zij begraven op dezelfde plaats waar vermoorde Joden uit Kamp Amersfoort lagen (een locatie genaamd Koedriest). De laatste 77 Sovjets werden op 9 april 1942 op een andere plek en masse geëxecuteerd en begraven.

Na de oorlog en op het oog, na jaren in de grond te hebben gelegen en bedekt te zijn met ongebluste kalk, werden van de 80 fysieke overblijfselen 24 lichamen 'geïdentificeerd' als 'Aziatisch' en herbegraven. Alle honderd Sovjet-krijgsgevangenen zijn anoniem. Ze werden door medegevangenen met verschillende benamingen aangeduid (zoals 'Russen', 'Centraal-Aziaten', 'Mongolen', 'ten oosten van de Kaspische Zee', 'achter de Oeral', 'bij het Aralmeer'), maar de meest genoemde herkomstregio was Oezbekistan en soms Kazachstan.

Turkije

Albert Eskenazi (# 575) werd op 6 september 1914 in Wenen als Jood geboren. Hij was getrouwd met de Nederlandse Keetje van Rijs. Hij arriveerde op 7 mei 1943 in Kamp Amersfoort, kreeg gevangenenummer 575 en op 23 juli 1943 werd Eskenazi in Sobibor vermoord.

AFRIKAANS

Zuid-Afrika

Het echtpaar Gerard en Clara Bendien (#onbekend), geboren in het Nederlandse Almelo en het Duitse Bonn, stonden beiden geregistreerd als Brits Zuid-Afrikaan. Frederika Muller (#onbekend) werd geboren in Antwerpen, woonde in Amsterdam en werd op 10 november 1942 als Amerikaanse gijzelaar naar Liebenau gestuurd.

STAATLOOS

Van veel Duitse en Oostenrijkse Joden die in de jaren dertig naar andere landen vluchtten, werd hun staatsburgerschap ingetrokken, zoals Anne Frank en haar familieleden. Zeker vijftig gevangenen van Kamp Amersfoort staan bekend als staatloos. Zo werd Benno Friedberg (# 2230), een in Rotterdam geboren arts, van 6 november 1942 tot 18 januari 1943 gevangen gehouden in Kamp Amersfoort. Hij werd vermoord in Auschwitz. Emil Madigan (# 10558) was steward, geboren in Den Haag, en arriveerde op 31 januari 1945 in Kamp Amersfoort. Eduard Rothschild (# 1116) werd geboren in Frankfurt en vermoord in Mauthausen. Géza Berger werd geboren in Boedapest, was scheikundige van beroep en vermoord in Auschwitz.

Voorlopige conclusie

In dit onderzoek naar nationaliteiten (burgerschap behorend bij een natiestaat) in Kamp Amersfoort hebben we het begrip nationaliteit gebaseerd op onze naoorlogse, moderne wereld. Een deel van de Europese Joodse vluchtelingen wist een dubbele nationaliteit te verwerven. Zo werden zelfs Meso- en Zuid-Amerikaanse paspoorten verkregen, in een poging om aan uitsluiting en vervolging te ontsnappen. Geen van de gevangenen is tot nu toe geboren op het grondgebied dat momenteel bekend staat als de staat Israël. Vooral de Britse en Hongaarse Joden werden op 11 juni 1943 naar Kamp Westerbork gestuurd, omdat op 18 mei 1943 569 Joden vanuit Kamp Westerbork werden gestuurd en ruim drie weken later terugkeerden. In Kamp Amersfoort was na de Nederlandse de Britse nationaliteit het meest vertegenwoordigd, met in totaal 127 mannen en vrouwen. Hun vermeende nationaliteit was de reden om 271 Amerikaanse burgers te arresteren, maar gaandeweg bleek dat de meesten van hen dat niet waren en moesten worden vrijgelaten.

Rekening houdend met het feit dat van de 47.000 gevangenen er op dit moment 35.448 administratief geïdentificeerd zijn, blijken er tenminste 34 moderne nationaliteiten vertegenwoordigd in Kamp Amersfoort (en één mogelijke Chileense en één Tsjechische nationaliteit). Het onderwerp nationaliteiten en dubbele nationaliteiten in Kamp Amersfoort nodigt uit tot nader onderzoek.

Verraad op de Willem van den Berghstichting

Auteur: Rick Borst

Op een druilige donderdagmiddag eerder dit jaar liep ik langs de oorlogsgraven op de Algemene Begraafplaats in mijn geboortedorp Noordwijk. Ik staarde naar de steen van Johannes Molegraaf; een nette steen in een keurig erehofje voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Ik vroeg me af wie deze persoon was. Aan de steen was af te leiden dat hij een burger was en geen militair, maar wat is zijn verhaal? Hoe is hij hier terechtgekomen? Het hield me bezig. Thuis ben ik aan het Googelen geslagen, en van het één kwam het ander. Inmiddels als adoptant van onder anderen dit oorlogsgraf via de Oorlogsgravenstichting neem ik mij voor onderzoek te doen, de verhalen door te vertellen en zo de herinneringen aan deze personen levend te houden. Mede dankzij hen, heb ik als 26-jarige immers in vrijheid kunnen opgroeien.

Johannes Molegraaf en Jacob Juch

Johannes Molegraaf zag op 2 januari 1894 te Kralingen/Rotterdam het levenslicht. Hij werd geboren als jongste van drie kinderen uit het tweede huwelijk van zijn gelijknamige vader en zijn moeder Maria van Noort. Zijn vader was bij Johannes' geboorte reeds 46 jaar en had al het nodige leed meegemaakt. Zijn eerste vrouw Johanna van der Leij, waarmee hij in 1875 op 23-jarige leeftijd trouwde, overleed op 35-jarige leeftijd. Dit huwelijk kende de geboortes van negen kinderen, waarvan er zeker vijf tijdens- of kort na

de geboorte zijn overleden. Een jaar na de dood van zijn vader trouwde Johannes op 10 juli 1918 met zijn vrouw Laurina Kruis, tevens uit Rotterdam. Uit hun liefde werden zes kinderen geboren². Het gezin was gereformeerd en het geloof maakte een belangrijk deel uit van hun leven.

Op 20 januari 1927, toen Johannes 33 jaar oud was, vestigde hij zich met zijn gezin aan de Voorstraat nummer 31 te Noordwijk. Op de laatste dag van 1932 verhuisden zij naar Zwarteweg 30³. Dit adres maakt onderdeel uit van een reeks panden die eigendom zijn van de Willem van den Bergh Stichting, alwaar Johannes werkzaam was. De Willem van den Berghstichting, hierna zoals in de Noordwijkse volksmond te noemen 'Berghstichting', is een omvangrijk woon-zorgpark voor verstandelijk beperkten. Terug in de tijd was het vooral een aaneenschakeling van huizen en paviljoenen waar mensen met een zeer ernstige verstandelijke beperking werden opgevangen en samenleefden. Johannes was hier als timmerman aan verbonden. Hij maakte hier onder anderen ook kennis met geneesheer-directeur Jacob Juch.

Jacob Juch bracht grote veranderingen in de zorg voor deze specifieke groep mensen teweeg door zijn vooruitstrevende kijk op de zaak. Hij stond geen klassenverpleging toe, zorgde ervoor dat patiënten van verschillende niveaus in kleinere groepen samenleefden en zag als een van de eersten in dat gangbare maatregelen om patiënten in bedwang te houden (zoals vastbinden) regelrechte martelingen waren⁵. Zijn belangrijkste uitgangspunt was dat ernstig verstandelijke beperkten erkend moesten worden als medemensen die zich net als iedereen willen uiten, maar door hun beperking daar niet goed toe in staat zijn. Zij gingen bijvoorbeeld slaan en schreeuwen, vooral omdat vastbinden hun gevoel om

Johannes Molegraaf¹

1. <https://www.geefgevangeneneengezicht.nl/#zoekresultaten/johannes%20molegraaf>
2. Genealogie Online, Stamboom van Pelt en Sluiter
3. Nationaal Archief, 2.19.255.01 inv. 105341A
4. <http://stichting-s-heeren-loo-zorggroep.foleon.com/s-heeren-loo/museum-s-heeren-loo/52-arts-krijgt-collegas/>
5. <https://www.harmenjansen.nl/?p=2182>

zich te willen uiten versterkte. Hij wilden de patiënten activeren en gaf bijvoorbeeld opdracht om verschillende houten oefentoestellen te timmeren. Deze werden op de behoeften van de patiënten aangepast en er werd gebruik gemaakt van muziekritmes en kleuren om men in beweging te krijgen. Door deze en vele anderen inventiviteit werd Juch steeds meer geroemd. Onderzoekers stelden destijds vast dat zijn manier van werken een positief effect had op deze patiënten. Onrust, slaan en schreeuwen verminderde drastisch, patiënten sliepen beter en sommigen werden zelfs zindelijk. Hij wist door zijn fijne manier van leiderschap tevens zijn personeel enthousiast mee te krijgen in deze veranderingen⁶. Ter gelegenheid van de verjaardag van Koningin Wilhelmina ontving Juch op 30 augustus 1939 een koninklijke onderscheiding voor zijn inventieve concepten. Daarnaast trof de Universiteit van Zürich voorbereidingen om hem een eredoctoraat toe te kennen. Dit zou in september 1940 moeten plaatsvinden⁷. Helaas is dit er door de oorlog nooit van gekomen.

Verzet op de Berghstichting

Toen de oorlog uitbrak, probeerde ook iedereen in- en verbonden aan de Berghstichting het hoofd boven water te houden. Veel Joodse zieken en gehandicapten werden in specifiek Joodse instellingen verpleegd. Eind 1942 hadden de Duitsers in kaart gebracht dat er ongeveer 8.000 Joodse patiënten in Nederland verpleegd werden. Er werd overgegaan tot ontruiming en deportatie⁸. Ook op de Berghstichting werden Joodse bewoners verpleegd. Jacob Juch maakte zich niet bepaald geliefd bij de bezetters. Hij deed alles wat binnen zijn macht lag om (Joodse) bewoners te behoeden voor deportatie. Zo weigerde hij zijn pupillen te laten registreren⁹. Maar het was niet (alleen) deze tegenwerking die de boel op stelten zette.

Al vroeg in de bezettingstijd kregen Nederlanders te maken met allerlei restricties, waaronder vorderingen van levensmiddelen en materialen. Nederlanders moesten bijdragen aan de voedselvoorziening en de Duitse oorlogsindustrie. Op 10 juli 1941 wordt via lokale bladen in Noordwijk bekend gemaakt dat alle voorwerpen van koper, nikkel, tin, lood, messing en legeringen moesten worden ingeleverd op een tweetal daarvoor aangewezen locaties. Gek genoeg werd de lokale kunstschilder Maarten Jungmann nog door het kantongerecht beëdigd als deskundige en zo door de bezetter in de gelegenheid gesteld om kunstvoorwerpen vrij te stellen van deze inleveringsplicht. De gewone 'Noortukker' moest er echter aan geloven. Van de 3.599 opgeroepen gezinshoofden die het dorp destijds telden kwamen 1.844 personen weliswaar opdagen, maar meldden niets in te leveren te hebben. 98 Personen zijn in het geheel niet verschenen en van de overige 1.657 Noordwijkers is in totaal 1645kg messing-, 836kg lood-, 273kg koper-, 82kg tin-, 119kg legeringen- en 1,75kg nikkel ontvangen. Zij werden hiervoor door

Jacob Juch (1895 – 1943)⁴

de Duitsers voor een totaalbedrag van ruim 400 Gulden vergoedt¹⁰.

Uit de cijfers is een relatief lage bereidheid af te lezen. Het is een bekend gegeven dat veel Nederlanders allerlei manieren bedachten om hun kostbaarheden te verbergen. Dergelijke objecten werden ergens in huis verstopt, in de tuin begraven of elders ondergebracht. Om niet te veel op te vallen leverde sommigen een minder kostbaar huishoudartikel in. Binnen de grenzen van de Berghstichting waren er ook velen die er niets voor voelden om hun kostbaarheden in te leveren ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie. In overleg met geneesheer-directeur Jacob Juch construeerde Johannes Molegraaf samen met een aantal andere aan de stichting verbonden vaklieden een geheime ruimte in de kelder van het toenmalige Paviljoen G. Hierin kon het personeel hun koperwaren en persoonlijke bezittingen die door de vorderingen gevaar liepen verbergen voor de Duitsers¹¹. Naar verluidt werden er ook radiotoestellen verstopt¹².

Het verraad

Het bestaan van deze ruimte was een collectief geheim binnen de Berghstichting. Helaas bleek het onderlinge vertrouwen niet waterdicht en wisten te veel mensen ervan af. De betekenis van dat gevaar werd duidelijk in april 1942. Een werknemer van de Berghstichting wordt door Jacob Juch ontslagen en is furieus over zijn behandeling. Hij wil wraak. Hij stapt naar een Noordwijkse NSB'er en vertelt over de geheime ruimte onder Paviljoen G. Ook brengt hij dit verhaal sensationeler dan het is, door te suggereren dat er ook wapens verstopt zouden liggen. De NSB'er haast zich op zijn beurt naar de Sicherheitsdienst (SD) in Den Haag. In de ochtend van 8 april dat jaar rijdt de *Sicherheits Polizei* met veel vertoon het terrein van de Berghstichting op. De auto stopt voor het hoofdgebouw alwaar de

6. https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_han/details.php?cps=10

7. H.G. van den Doel, *Het Mallegat in de Branding*, Noordwijk (1999), p. 60

8. <https://5meiroute.nl/joodse-gehandicapten-berghstichting/>

9. <https://www.harmenjansen.nl/?p=2182>

10. G. Slats, *Noordwijk in de jaren 1940-1945*, Noordwijk (1993), p.76

11. W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...*, Alphen aan den Rijn (1989), p139, 140; G. Slats, *Noordwijk in de jaren 1940-1945*, Noordwijk (1993), p.76; <https://katwijkinoorlog.nl/verraad-en-verzet-aan-de-zwarteweg-monument-willem-van-den-berghstichting/>

12. Nationaal Archief, 2.13.227 inv. 292

administratie is ondergebracht en een auto met vier geüniformeerde Duitsers vertellen beleefd de inrichting van het park te willen inspecteren op veiligheidsmaatregelen. Hun speciale aandacht gaat al snel uit naar de kelder van Paviljoen G. Ze willen deze zogenaamd inspecteren om te kijken hoeveel personen hier zouden kunnen schuilen in het geval van een bombardement. Een golf van opluchting overheerst als de inspecteurs op een gegeven moment weer vertrekken. Zouden ze niets hebben gemerkt? Is de zaak nu afgedaan? Niets blijkt minder waar. Een paar uur na het vertrek van de *Sicherheits Polizei* komen de mannen weer terug; ditmaal met nieuwe orders. Geneesheer-directeur Jacob Juch wordt gearresteerd en afgevoerd. Hij mag nog net zijn vrouw en twee dochters kort groeten en uitte zijn verwachting naar hen waarschijnlijk nooit meer terug te zullen keren¹³.

Maar dit is pas het begin. Met de recente gebeurtenissen nog vers in het geheugen, breekt twee dagen later opnieuw paniek uit. De SD keert terug op het terrein van de Berghstichting en timmerman Johannes Molegraaf en monteur Anthonie Dekker worden meegenomen. Weer twee dagen later wordt ook 'zenuwspecialist' dokter Gommert Krijger opgehaald. Op 6 of 7 augustus worden ten slotte zuster Van den Poel en timmerman J.P. Goudriaan gevangengenomen. Mogelijk is deze laatstgenoemde al tegelijkertijd met Juch gearresteerd; verschillende bronnen spreken elkaar tegen. Allen worden zij afgevoerd naar de *Polizeigefängnis* te Scheveningen, beter bekend als het Oranjehotel. Aldaar worden zij op agressieve wijze ondervraagd. Mevrouw M. Hoepen, de directe secretaresse van Juch wordt urenlang ondervraagd maar uiteindelijk niet meegenomen¹⁴. Mogelijk werden er nog meer mensen opgepakt, daar waar ook de namen van de Noordwijkse timmerman Jacobus Meijers en de Katwijkse metselaar Nicolaas van Leeuwen door de Duitsers onder hetzelfde zaaknummer (1 StA 909/42) zijn geregistreerd¹⁵.

Iedereen behalve Juch, Molegraaf en Krijger zouden uiteindelijk (na enige tijd in de gevangenis) weer op vrije voeten worden gesteld. Tegen hen is op 27 mei een strafzaak geregistreerd en de drie worden op 20 augustus afgevoerd naar *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort¹⁶. Juch en Krijger belanden in september via Vught uiteindelijk in concentratiekamp Oranienburg/Sachsenhausen; het model SS-kamp voor illegale activisten en antifascisten waar mensen als beesten werden behandeld en bij bosjes stierven. Juch verbleef in barak 27 met ruim 200 anderen en werd ingedeeld in het 'woudcommando', waar hij onder dreiging van zweepslagen in weer en wind buiten moest werken om zware karren te trekken. Zijn onwrikbare geloof alsook brieven en pakjes van thuis, ondanks dat hij de inhoud ervan met de kapo's¹⁷ moest delen, hielden hem op de been. Later werd Juch overgeplaatst naar het 'nieten-commando' alwaar hij voor vliegtuigfabriek Heinkel

klinknagels moest sorteren. Een kampgenoot van Juch die de oorlog overleefde verklaarde dat Juch in die tijd erg verzwakt was en vaak huilde om zijn gezin en 'zijn' Berghstichting. Door het zware handwerk kreeg Juch net als vele anderen in zijn commando zweren op zijn handen en uiteindelijk ook fijt op de vingers. Uiteindelijk belandde hij op een van de ziekenbarakken alwaar hij enkele dagen na zijn 46-jarige verjaardag op 26 maart 1943 's morgens om 06.10 uur het leven liet. Het leven van de geliefde en gevierde geneesheer-directeur en tevens ridder Jacob Juch komt zo onder onmenselijke omstandigheden ten einde. Krijger weet de oorlog te overleven. Tegen het einde van de oorlog probeerden de Duitsers te voorkomen dat de gevangenen in Geallieerde handen zouden vallen. Via beruchte 'dodenmarsen' werden gevangenen afgemarcheerd richting zee met de bedoeling ze te laten verdrinken. Iedereen die tijdens de marsen neerviel werd doodgeschoten. Tegen de bedoelingen van de Duitsers in belandde o.a. de groep van Krijger toch in geallieerde handen en werd zo bevrijdt¹⁸.

Brieven van liefde

Johannes Molegraaf bewandelde een andere weg. Na op 10 april 1942 op zijn 48^e opgepakt te zijn op het terrein van de Berghstichting werd hij net als de anderen vastgezet in het Oranjehotel en aldaar aan verhoren blootgesteld. Ik probeer mij voor te stellen hoe deze periode voor hem geweest moet zijn. Was hij bang? Wat was nu precies het vergrijp? Hij heeft samen met zijn collegae een ruimte geconstrueerd om daar kostbaarheden van mogelijk zichzelf maar vooral ook van anderen te verbergen voor de Duitsers. Ze moesten ervan doordrongen zijn dat dit illegaal was, maar zou het woord 'verzet' überhaupt bij hen zijn opgekomen? Zou zijn vrouw dit hebben geweten, of hoorde zij pas later waar haar man aan had meegewerkt? Hebben ze nog afscheid kunnen nemen? Veel vragen spelen bij mij op. In mijn zoektocht naar niet alleen feitelijke-, maar vooral ook persoonlijke informatie stuitte ik op het bestaan van een aantal persoonlijke brieven tussen Johannes en zijn vrouw. Via Archief Eemland kwam ik zo ineens aan tafel terecht bij Nationaal Monument Kamp Amersfoort, waar men niet lang daarvoor deze brieven had gedigitaliseerd. Enthousiast nam ik bij hoge uitzondering kopietjes in ontvangst. Thuis drong de bijzonderheid ervan pas écht tot me door. Elke zin raakte me. Je inbeeldende wat er was gebeurd, hoe iedereen zich moest voelen, waar Johannes gevangen werd gehouden... Het voelde bijna alsof ik hun harten kon aanraken. Droog heb ik het in ieder geval niet gehouden.

Graag vertel ik het verhaal van Johannes' gevangenschap door de ogen van hem en zijn familie. Johannes schrijft op 6 juni 1942 zijn eerste brief. Gelijk valt op dat de brief is geschreven in een format van de gevangenis. Bovenaan staat dat bezoekdagen voor

13. W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...*, Alphen aan den Rijn (1989), p.139, 140; H.G. van den Doel, *Het Mallegat in de Branding*, Noordwijk (1999), p. 60, 61; G. Slats, *Noordwijk in de jaren 1940-1945*, Noordwijk (1993), p.76, 77

14. Slats, *Noordwijk in de jaren 1940-1945*, Noordwijk (1993), p.76-78

15. NIOD archief 020 inv. 2525

16. H.G. van den Doel, *Het Mallegat in de Branding*, Noordwijk (1999), p. 62, 63

17. Barakoudsten

18. H.G. van den Doel, *Het Mallegat in de Branding*, Noordwijk (1999), p. 61-64

familieleden iedere maandag en donderdag tussen 15 en 17 uur zijn, op vertoon van een bezoekersbewijs. Ik vroeg mij steeds af waarom er, voor zover ik heb kunnen nagaan, nooit een bezoek heeft plaatsgevonden. Een bezoekje aan Nationaal Monument Oranjehotel leerde me dat het echter geen vanzelfsprekendheid was om naar binnen te mogen. Veel familieleden van gevangenen reisden op de bonnefooi af naar Scheveningen en moesten dan maar zien of ze naar binnen mochten. Ook staat er boven de brief dat de was om de 14 dagen omgeruild kon worden. Johannes' vrouw mocht dus schoon goed brengen en zijn was ophalen. Uit de brieven blijkt ook dat dit gedurende zijn verblijf in Scheveningen het geval was. Waarom zou het dan van bezoek nooit zijn gekomen? Deze vraag blijft open.

Goed, de eerste brief van 6 juni 1942 dus. Deze begint met "Lieve vrouw en kinderen". Johannes begint met het uiten van zijn dankbaarheid voor de gelegenheid tot schrijven en zegt dat hij het in de gegeven omstandigheden goed maakt. Hij hoopt van zijn familie hetzelfde. Hardop twijfelende hoe hij toch moet beginnen omdat hij zoveel te vertellen en vragen heeft, begint hij met een stukje aan al zijn kinderen. Over hoe blij hij is met de foto van zoontje Wimmie, of Justa weer naar school gaat, of Leni lekker bloemetjes aan het plukken is in het bos, of Laura trouw naar de meisjesvereniging gaat en of Jan nog met de feestdagen thuis is geweest. Hij vraagt de kinderen aan papa te denken tijdens hun avondgebedjes, en zegt dat de Heere ook in de gevangenis nog goed voor hem is. Verder schrijft Johannes aan zijn vrouw "Hoe gaat alles? Kan je het hoofd nogal boven water houden, hoe gaat het financieel. Hoe is het met het land afgelopen, denk je nog om de bruine bonen, leggen de kippen nog goed, hoe is het met het huis afgelopen?". Alles wil hij weten. Daarna schrijft hij over zijn eigen situatie. Hij zit alleen in de cel, welke een afmeting van 360x180cm heeft. Tussen half zeven 's morgens tot half een 's middags schijnt de zon erin. Er staat, zo schrijft hij, een krib met bed, een tafel, een stoel en wat wandgerij. Hij grapt dat hij er geen brood met spinnenkoppen of groene zeep hoeft te eten en verteld zijn vrouw heel graag een bijbel te willen hebben, het liefst die uit de kerk. Een haarkam, stukje zeep en een horloge zou hij ook graag hebben. Daarna vraagt hij of alles nog goed gaat op de Berghstichting. Hij vraagt zijn vrouw iedereen de groeten te doen en de dominee te vertellen dat de heer goed voor hem is. Johannes sluit af met "Nu lieve vrouw en kinderen, in gedachten omhels ik jullie alle vele kussen van papa, ook aan Jan en Nel. Hoofd op, schrijf je gauw terug. Dag dag en hopelijk tot spoedige wederziens. Dag, denk je er aan al m'n vragen te beantwoorden en dan bijbeltje"¹⁹.

Op 17 juni schrijft vrouw Rina haar man terug. Ze zegt dat zij en de kinderen de avond ervoor de brief in grote blijdschap en dankbaarheid hebben ontvangen. Het is de eerste keer in tien weken dat ze iets van hem horen. "Het is wel lang, he Jan, maar wij zullen maar hopen dat we elkaar spoedig in goede welstand mogen weerzien. Als wij maar op God blijven vertrouwen en ons aan zijn hoede

toevertrouwen dan komt alles uiteindelijk toch goed. Laat dit je tot troost zijn lieven man, dat hier iedere dag door de kinderen en mij voor je gebeden wordt en ook iedere zondag door de gemeente". De zondag voor het schrijven was het avondmaal met de kerk. Rina moest van dominee Visser maar zeggen dat Johannes dit niet gemist heeft, omdat het water des leven altijd en overal in hem aanwezig is. "Wat zijn we dan toch rijk met ons geloof". Rina schrijft verder dat de kinderen het allemaal goed maken en zichzelf ook. Ook merkt ze op dat mensen om haar heen verstaand staan dat ze zich zo rustig en kalm houdt. Ze dicht dit toe aan de kracht van god. Ze zegt dat haar man zoontje Wimmie vast niet meer zou herkennen omdat hij zo hard groeit. Hij krijgt al twee tandjes. Leni is net vijf geworden, Justa begint al af te tellen wanneer ze naar de grote school mag en Laura is veel buiten. Zoon Jan woont wat verder weg, maar komt langs wanneer hij kan. Rina zegt een grote steun aan hem te hebben. "Wat een zegen he Jan, dat we nu kinderen hebben". Ook de dominee zoekt haar vaak op. Op de Berghstichting gaat alles goed, maar ook de dokter is nog niet huis. Iedereen aldaar was ook blij met Johannes' brief en doen hem de hartelijke groeten. Ook stelt Rina haar man gerust dat de tuin er goed bijstaat. De bruine bonen en tomaten doen het goed, spinazie is al geoogst alleen de aardappelen doen het dit jaar niet goed. Rina schrijft verder dat ze niet mag sturen waar Jan om heeft gevraagd. Een haarkam, de foto en het stukje zeep moeten nog lukken, maar de bijbel kan helaas niet doorgaan. " (...) het spijt mij ontzettend". Voor kleding heeft Rina ook gezorgd en ze zegt dat alles financieel goed gaat. " (...) maak je werkelijk nu nergens ongerust over, maar ja we hebben toch ook geen rust voordat we je weer bij ons hebben". Ze eindigt haar schrijven met " (...) deze brief hopen dat je die in goede orde en welstand mag ontvangen. Wees dan van allen in gedachten geomhelst en vele kussen van je liefhebbende vrouw en kinderen"²⁰.

De eerste brief van Rina ademt opluchting om iets van haar echtgenoot te horen. Daarnaast komt er erg duidelijk uit naar voren dat ze het hoofd boven water houdt, iedereen het goed maakt en ze vooral niet wil dat Johannes zich ergens druk over maakt nu hij niet thuis kan zijn. De tegenbrief van Johannes ontbreekt in de archieven, maar dat deze er wel geweest is wordt duidelijk uit de tweede brief van Rina daterende 9 juli. Rina begint dit schrijven namelijk met te zeggen dat iedereen het erg fijn vond om weer van Johannes te horen en te vernemen dat het nog steeds goed gaat. Ook maak ik eruit op dat Johannes om toiletartikelen en een foto heeft gevraagd. Rina belooft hier haar best voor te zullen doen. Ook blijkt dat Jan nu iedere dag een kwartier mag sporten, iets waar hij blij mee is. Daarnaast wordt duidelijk dat Johannes twee celgenoten heeft (in zijn cel van 360x180), iets wat hij als fijn lijkt te ervaren.

"Wij maken het naar omstandigheden ook allen nog heel goed en wachten allen heel geduldig op je thuiskomst en ik vertrouw dat dat met Gods hulp ook zeker gebeuren

19. NMKA-2013-0357

20. NMKA-2013-0358

zal". Rina gaat door te zeggen dat na Leni nu ook Laura en Jan jarig zijn geweest. Ze hebben een mooi bijbeltje gehad en wilden hun vader ook graag bedanken "want ze hebben het van ons samen gehad". Rina heeft inmiddels ook Johannes' koffer met oud goed ontvangen en ze zal proberen wat toiletartikelen op te sturen. Ze heeft ook een foto gestuurd en hoopt dat haar man alles snel zal ontvangen. Op de Berghstichting gaat alles gewoon door volgens Rina en de tuin staat er mooi bij; ze eten er iedere dag van en kunnen zelfs zo nu en dan eens iets weggeven. Inmiddels is Wimmie aan zijn bovenste tandjes bezig. Hij is er een beetje van in de war. Zoon Jan heeft toegezegd dat hij zijn vakantie pas opneemt als zijn vader weer thuis is. "Dat vindt hij prettiger voor jou (...)". Justa en Laura hebben bijna vakantie waarna Justa naar de grote school gaat. Leni wil graag naar de kleuterschool "maar dat zal wel niet gaan". Ook probeert Rina via wat geloof gerelateerde uitingen rust te bieden aan haar man. " (...) want we hebben nog zo heel veel zegeningen waar wij Hem voor moeten danken, dat zal jij in je cel nog wel ondervinden (...) Hij is ook bij jou hoor Jan (...)". Ten slotte doet Rina hem de groeten van velen toekomen, waaronder van de echtgenote van Jacob Juch. "Wees dan in gedachten geomhelst van allemaal en vele kussen van je liefhebbende vrouw en kinderen". Na een voetnoot over dat huize Molegraaf tien konijnen rijker is, sluit ze nog eens af met "Nu dag lieve man, houd moed hoor, dag!!"²¹.

Op 21 juli schrijft zoon Jan zijn vader aan vanuit zijn woonplaats in Moerdijk. Hij zegt dat hij en zijn Nel (zijn partner) het naar omstandigheden nog goed maken en hoopt dat hetzelfde voor zijn vader geldt. "Weet u nog niet wanneer of u naar huis komt Pa. Ik laat m'n verlof er voor staan hoor. Ik heb nog 14 dagen. Wat zal dat fijn zijn, als u weer thuis bent pa! (...) Laten we hopen dat God ons zo genadig is en U ons weer gauw in ons midden brengt". Hij vraagt zich af of zijn vader foto's mag ontvangen, want hij en Nel wilden er een laten maken om op te kunnen sturen. Zoon Jan schrijft ook dat Nel's zus op 11 juni is getrouwd, maar haar echtgenoot desalniettemin naar Duitsland is gestuurd om daar te werken in een autofabriek in Berlijn. Zoon Jan schrijft verder over dat hij (vermoedelijk bij de Marechaussee) drukke diensten heeft. "Zou u nog geen bezoek mogen ontvangen Pa? Want moeder zou zo graag eens een keertje naar u toe willen komen". Hij sluit te brief af met de hartelijke groeten van hem en Nel " (...) een spoedige thuiskomst toegewenst van uw liefhebbende zoon"²².

Op 6 augustus laat Johannes weer van zich horen. Je kunt merken dat hij zijn uiterste best doet om zoveel mogelijk kwijt te kunnen op de twee A4'tjes die hem zijn toegestaan te schrijven. Hij laat geen centimeter ruimte onbenut. Naar eigen zeggen vergaat het hem nog steeds goed. "Wat is het een zegen Rina dat we het mogen ondervinden dat de Heere ons naar ziel en lichaam ondersteund (...)". Johannes merkt op dat Wimmie de komende week negen

De Johannes Molegraafstraat in Noordwijk (eigen foto)

maanden oud wordt en hijzelf tegelijkertijd al vier maanden zit opgesloten, nog altijd met twee celgenoten. "Waar blijft de tijd Rina". Wederom vraagt hij naar zijn kinderen. Verder schrijft hij dat zijn pak en bretels zo slijten en vraagt zijn vrouw hem een paar van zijn broeken te sturen. "Die nieuwe en de ouwe of die flanellen, met een riem (...)". Ook vraagt hij om een jasje en zijn werkschoenen met stevige veters en stevige sokken. Waar zou hij dit voor nodig hebben gehad? Daarnaast vraagt Johannes om elke twee á drie weken 40-50 tomaten, wat peen, bouillonblokjes en een zak zout met peper te sturen. Hij zegt vorige week weer kantine²³ gehad te hebben, bestaande uit suiker, jam en kaas. Aan huishoudelijke hulp Alie vraagt hij om als zijn vrouw jarig is een bloemetje namens hem voor haar te kopen. "Dat doe je wel hé, en een kaartje erbij. Als ik weer thuis ben, rekenen we wel af". Bij zijn afsluiting zegt Johannes nog eens " (...) tot een spoedig wederziens". Hij doet iedereen weer de groeten en in het bijzonder de dames van kantoor en de huishoudelijke afdeling van de Berghstichting²⁴. Door deze brieven te lezen, kruip je in de huid van de schrijvers ervan. Het is bijna alsof je ze leert kennen. Ik zou zeggen dat het niet in Johannes' aard zit om schulden te maken die hij weet nooit te kunnen terugbetalen. Ondanks dat Johannes inmiddels bijna vier maanden opgesloten zit, wijst alles er dus nog altijd op dat hij wel zeker weet ooit weer vrij te zullen komen.

De volgende brief is ook afkomstig van Johannes zelf. Deze dateert 1 september en er valt van alles op. De stijl, het format en de voorgedrukte tekst is anders dan voorheen. Links bovenaan staat in grote letters 'Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort'. Ook staat er dat het ontvangen van pakketjes verboden is. Alleen een geldbedrag van ten hoogste twintig Gulden mag per postwissel worden opgestuurd. In plaats van twee- zijn nu vier A4'tjes toegestaan, al zijn de lijnen waarop geschreven dient te worden zo ver van elkaar verwijderd dat er uiteindelijk minder geschreven kan worden. Ook staat er

21. NMKA-2013-0359

22. <https://www.geefgevangeneneengezicht.nl/#zoekresultaten/johannes%20molegraaf> NMKA-2013-036

23. Dit was vaak een door de SS gerunde, onregelmatige voedselverkoop waar gevangenen in ruil voor geld of andere waren iets te eten konden krijgen

24. NMKA-2013-0361

streng '*nicht über die Zeilen schreiben*' bij. Onderaan de brief staan twee handtekeningen; één van de censor en één van de *blockführer* ofwel kapo/barakoudste. Zonder nog maar naar de tekst te kijken voelt de sfeer ineens heel anders aan. Ook in de wetenschap onder welke omstandigheden Johannes zich nu bevindt doet het geheel grimmig aanvoelen. In 1942 was het kampregime onder leiding van *SS-Obersturmführer* Walter Heinrich immers zeer streng en werd het kampleven gekenmerkt door onmenselijke leefomstandigheden, allesoverheersende honger en strenge censuur bij uitgaande post. Waarschijnlijk was hij bij binnenkomst onthaard en waren zijn persoonlijke bezittingen afgenomen. Hij zou vanaf nu een kampuniform dragen, wat meestal een oud en vies Duits of Nederlands legeruniform was. Ook werden de gevangenen ingedeeld in werkcommando's waarin zij zwaar fysiek arbeid moesten verrichten²⁵. Johannes zal onderdeel hebben uitgemaakt van de vele appèls en zal wellicht ook kennis hebben gemaakt met de beruchte 'Rozentuin', alwaar gevangenen voor straf uren en soms dagen moesten stilstaan. Ten slotte zal hij ook kennis hebben gemaakt met de wrede Joseph Kotalla; beter bekend als de beul van Amersfoort.

Johannes verblijft in Block 3C en heeft gevangenenummer 690, zo blijkt uit zijn eerste brief vanuit Amersfoort. Hij opent zijn schrijven met de mededeling dat hij op 20 augustus naar Amersfoort is overgebracht en het heel goed maakt. Hij schrijft ook hier weer te ondervinden dat god hem ondersteund. Uit alles blijkt dat zijn geloof in god onvoorwaardelijk is en dat hij zich hier aan vastklampt. Ook schrijft hij "Ik hoop dat ik toch nog voor de St. Nicolaas thuis ben". De helft van zijn schrijfruimte besteedt hij aan het benadrukken van de regels voor brieven voor als Rina terugschrijft. Hij mag eens per maand één brief ontvangen en schrijven. De regels zijn erg strikt. Johannes is bang dat de brieven van zijn vrouw anders worden tegengehouden: "Je moet je daar stipt aan houden Rina anders komt de brief niet door". Hij vraagt zijn vrouw maandelijks per postwissel twintig Gulden mee te sturen, omdat men aldaar net als in het Oranjehotel af en toe fruit of koeken kan kopen. "Als het even kan Rina moet je niet minder sturen anders moet ik daar geregeld om schrijven en als ik geen geld heb gaat de kantine me neus voorbij". Pas na de zakelijke kant feliciteert Johannes zijn vrouw met haar verjaardag." (...) dat de Heere je nog lang voor ons mag sparen en je volgende verjaardag onder betere omstandigheden mag vieren". Hij feliciteert ook de kinderen met hun moeder en vraagt hoe het met ze gaat²⁶. En dan is de schrijfruimte op. Uit deze brief spreekt de angst voor het niet aankomen van een brief van zijn vrouw, wat de waarde hiervan voor hem onderstreept.

Rina schrijft haar man weer op 21 september. Ze hoopt dat hij een goede reis naar Amersfoort heeft gehad en beeldt zich in dat het vreemd moet voelen om uit de cel te zijn. Waarschijnlijk wist ook zij niet wat voor dagelijks leven

Johannes in Amersfoort te wachten stond. Uit de brief komt ook naar voren dat Rina toch wel enigszins ongeduldig begint te worden. "Wij hopen dat het nog steeds goed met je gaat en dat je maar spoedig thuis mag komen, want het is nu bijna een halfjaar dat je weg ben en beginnen allemaal ernaar te verlangen dat je weer in ons midden mag zijn". Ze vertelt hoe het de kinderen vergaat en dankt haar man voor de mooie bloemen die ze (via Alie) op haar verjaardag van hem heeft gehad. Het waren rode en witte dahlia's geworden. Gelukkig hadden Rina en de kinderen een hoop belangstelling op haar verjaardag. " (...) dat was wel prettig, anders was het een nare dag voor mij geweest maar nu had ik geen tijd om er over te denken want ik moest alsmat praten". Rina geeft aan dat ze 'maar' tien Gulden heeft opgestuurd, omdat twintig wel wat veel was, maar zegt toe de volgende dag weer tien Gulden op te sturen. Verder deelt ze mede dat zuster van den Poel en collega Goudriaan inmiddels zijn thuisgekomen en hoopt dat ze (Molegraaf, Krijger en Juch) snel zullen volgen²⁷.

De volgende brief, geschreven op 1 oktober, is weer van de hand van Johannes. Aan het eerste blad te zien is hij verhuisd naar blok 3A. Hij zegt dat hij het geestelijk en lichamelijk goed maakt. "Het geld 15 Gulden heb ik ontvangen, en ik was er zeer blij mee, daar wij er kantine voor kunnen kopen (...) en had dan ook graag dat je de helft van deze maand en zo nodig iedere volgende maand twintig Gulden stuurde"²⁸. Mogelijk kon zijn vrouw niet de volle twintig Gulden missen, maar een andere verklaring zou kunnen zijn dat er twintig Gulden werd afgegeven maar slechts 15 daarvan Johannes bereikte door de wisselkoers die de kampleiding hanteerde. Ook blijkt uit een bewaard gebleven bewijs van storting van de Nederlandsche Posterijen dat er met de postwissel wel degelijk twintig Gulden gemoeid was²⁹. Dit lijkt veel, maar de kantine waar Johannes over schrijft verkocht producten tegen woekerprijzen. Zo werd er zelfs in het kamp aan de gevangenen verdiend. Johannes reageert op de thuiskomst van de door Rina genoemde collegae. " (...) ik kan me de blijdschap voorstellen. Houd maar goede moed, misschien breekt voor mij de tijd ook wel spoedig aan". Hij blikt ook vooruit op de verjaardag van Justa. Met de kennis van nu een hartverscheurende passage. " (...) en als papa thuiskomt krijg je wat moois van me hoor. Leni en Wimmie natuurlijk ook. Gaat die kleine schat haast lopen, is die ook zo helder als Jan was, hij zal wel schrikken als die mij ziet (...)". Verder schrijft hij dat als Rina haar brief tussen de 10^e en 15^e van de maand schrijft, hij ze altijd kan beantwoorden omdat hij de laatste brief ook rond de 28^e had ontvangen. Verder zegt Johannes dat hij over het kampleven niet veel kan schrijven. "Het is echter heel anders als de cel". Jan grapt nog als hij zijn brief afsluit: " (...) ontvang alle de hartelijke groeten en vele kussen, ook Jan en Nel (voor de laatste alleen dan de groeten)". " (...) we zullen hopen dat we elkaar spoedig weerzien. Laten we ons vertrouwen maar op de Heere stellen, dan is het goed"³⁰.

25. <https://www.kampamersfoort.nl/geschiedenis-en-onderzoek/pda-1941-43/>

26. NMKA-2013-0362

27. NMKA-2013-0363

28. NMKA-2013-0365

29. NMKA-2013-0364

30. NMKA-2013-0365

Op deze brief mist de reactie van zijn vrouw in het archief, maar op 5 november laat Johannes weer van zich horen. Hij geeft aan de brief van zijn vrouw wederom op de 28^e in goede gezondheid en welstand te hebben ontvangen. Wederom vergeet hij de verjaardagen niet, ditmaal van zoontje Wimmie en huishoudelijke hulp Alie. Ook geeft hij zijn vrouw mee dat zij haar brieven gerust vol kan schrijven: " (...) geen regels of kantjes van boven of op de kant open laten, als je maar op de lijn blijft". Duidelijk is dat Johannes geen genoeg kan krijgen van de informatie van het thuisfront. Hij vraagt ook of Laura en Justa eens een paar regeltjes in de brief kunnen schrijven. Hij geeft aan de tien Gulden te hebben ontvangen en verzoekt nogmaals om indien mogelijk de volle toegestane twintig Gulden te sturen. Hij vraagt Rina in haar brief te schrijven wanneer en hoeveel geld er wordt meegestuurd." (...) dan reken ik daar een beetje op, want daar ben ik zeer mee gebaat". Zou Johannes weten van de wisselkoers? Wederom sluit hij de brief af met de wens voor een spoedig wederzien. "Dag dag"³¹. Deze woorden klinken zwaar. "Dag dag". Het zijn de laatste woorden die Johannes ooit aan zijn gezin zou sturen.

Op 20 november klimt Rina weer in de pen, ondanks dat ze te kennen geeft nog geen brief van haar man te hebben ontvangen." (...) maar ik zal je toch maar wat van ons laten horen, anders krijg je deze maand geen brief en dat zal je wel naar vinden". Rina schrijft ook over grote veranderingen voor de Berghstichting. "Voor de stichting ziet het er ook niet zo mooi uit. We moeten voor 16 December weg zijn ook de gezinnen. We gaan allemaal naar Ermelo maar hoe het zal gaan weet ik nog niet. Afwachten maar. Het zal een hele verhuizing zijn"³². Dit sluit aan op inderdaad ingrijpende gebeurtenissen voor de Berghstichting. De Duitsers wilden namelijk verdedigingswerken op het terrein gaan bouwen. In november kregen bewoners het bericht het terrein te moeten verlaten. Een aantal van hen werden geplaatst in het Centraal Israëlitisch Krankzinnigen Gesticht te Apeldoorn, welke begin 1943 door de SS werd ontruimd en waarvan alle bewoners naar vernietigingskampen in het Oosten werden gedeporteerd³³. 550 Personen uit de Berghstichting werden per trein naar een zusterinstelling in Ermelo vervoerd, en meer dan 250 jongens en meisjes werden naar huis gestuurd, soms met protest van hun ouders tot gevolg. De droom van Jacob Juch spatte hiermee uiteen. Hopelijk voor hem heeft hij dit nooit geweten. De evacuatie vond in december plaats en de nieuwe bewoners ondervonden al snel dat het regime in Ermelo een stuk strikter was dan dat op de Berghstichting. Later zou de situatie aldaar nijpender worden door toenemende voedseltekorten, ziekten en het feit dat steeds meer begeleidende artsen moesten onderduiken³⁴. "Dus Jan, als je soms nog eens vrij komt moet je niet naar Noordwijk toe komen maar naar Ermelo", schrijft Rina. Rina vraagt

ook of haar man nu nog niet weet wanneer hij naar huis mag. "Schrijf het me dan, dan kan ik zorgen dat je jas in Amersfoort is anders heb je het zo koud". "We hopen zo van harte dat je het nog goed maakt en wachten met smart op je thuiskomst, wat zal het toch fijn zijn als je weer in ons midden mag zijn en je je plaats aan tafel weer in mag nemen. We zullen maar vertrouwen en hopen dat God het nog eens wel met ons zal maken en als we daar maar op bouwen dan is het grote leed nog wel te dragen (...)". "Wimmie is heel lief en begint al woordjes te zeggen zoals papa en mama (...) "³⁵.

Gezien de datum van schrijven is het vrijwel zeker dat deze laatste brief van Rina nooit door haar man is ontvangen. Johannes sterft namelijk op 25 november op 48-jarige leeftijd na in totaal 7,5 maand gevangenschap. Er is ook nog een envelop bewaard gebleven van een brief aan Johannes in kamp Amersfoort met daarop de stempel 'Zurück'. Een harde realiteit.

De dood van Johannes

Over de manier waarop Johannes op 25 november is gestorven spreken verschillende bronnen elkaar tegen. Drie personen in Kamp Amersfoort, inclusief Johannes, lieten die dag het leven. De Joodse 29-jarige journalist Izaak Turksma zou zichzelf hebben opgehangen en de 38-jarige badmeester David Vigevano, tevens Joods, werd 'op de vlucht neergeschoten'³⁶. Dit laatste kwam in de praktijk echter vaak neer op dat de persoon te dicht bij het prikkeldraad liep en daardoor werd beschoten, soms door uitlokking van de bewakers; hetgeen hen extra verlofdagen kon opleveren. Ook 'zelfdoding door ophanging' was dubieus. De officiële doodsoorzaak van Johannes Molegraaf is 'ontbering'³⁷. Verschillende bronnen, waaronder de Database Gevallen van het NIOD hebben het echter over een fusillade op de Leusderheide nabij kamp Amersfoort. Omdat er ook zo specifiek aan de Leusderheide wordt gerefereerd, een plek waar meerdere gevangenen van Kamp Amersfoort daadwerkelijk werden gefusilleerd, is dit op zijn minst opmerkelijk. Twintig dagen eerder, in zijn laatste brief, schreef Johannes immers nog dat hij in goede gezondheid verkeerde. Dit zou kunnen komen door de censuur of om het thuisfront niet ongerust te maken, maar hij had ook enig bericht over zijn gezondheid kunnen weglaten. Daar komt bij dat Johannes tot recent voor zijn dood aan zijn vrouw vraagt om geld en benodigde spullen. Ook schrijft hij te hopen voor Sinterklaas vrij te komen en stelt hij zijn jarige kinderen in het vooruitzicht iets moois voor hen te kopen voor hun verjaardagen als hij weer thuis is. Met dit soort zaken straalt hij ook hoop uit naar zijn thuisfront. Achteraf valse hoop. Op basis van hoe ik Johannes heb 'leren kennen', zou hij wel de laatste persoon zijn die zijn familie valse hoop zou toedichten. Dit soort zaken lijken er toch echt op te wijzen dat hij zijn dood niet zag aankomen. Anders dan een fusillade zou acute ziekte

31. NMKA-2013-0366

32. NMKA-2013-0367

33. <https://katwijkinoorlog.nl/gemerkt-met-een-j-berghstichting/>

34. Mulder, *Vier 'Noordwijkse' Huizen Ontruimd*, uit *De Kerndotter '75 jaar bevrijding'*, Noordwijk (2020)

35. NMKA-2013-0367

36. <https://www.kampamersfoort.nl/geschiedenis-en-onderzoek/in-memoriam/>

37. <https://www.kampamersfoort.nl/geschiedenis-en-onderzoek/in-memoriam/>

dat echter ook weer kunnen verklaren. Uit persoonlijk contact tussen Nationaal Monument Kamp Amersfoort en een dochter van Johannes blijkt tevens dat het stoffelijk overschot destijds is onderzocht door de Noordwijkse arts v/d Hoeven, en dat die een kogelgat in het achterhoofd zou hebben geconstateerd. Een interessant spoor dat helaas niet meer te volgen blijkt. De dochter heeft zelf niets gezien behalve dat de kist in de woonkamer heeft gestaan.

Tegelijkertijd wijzen veel andere bronnen en omstandigheden op een andere doodsoorzaak. Door tussenkomst van de leiding van de Willem van den Berghstichting wordt Johannes' lichaam vrijgegeven om in Noordwijk te kunnen worden begraven³⁸. Zijn begrafenis vond al plaats op 28 november, drie dagen na zijn dood³⁹. Lichamen van gefusilleerden werden eigenlijk nooit vrijgegeven. Uit het officiële *totenschein*, uitgegeven op de datum van overlijden door SS-kamparts Jan Klomp, blijkt tevens dat Johannes om half negen 's ochtends in het kamp zelf is overleden. De doodsoorzaak luidt '*lungenentzündung und Herzschwäche*', ofwel longinfectie en hartfalen⁴⁰. Zo'n *totenschein* werd in principe ook louter opgemaakt bij een natuurlijke doodsoorzaak en niet bij executies. Tegelijkertijd lijkt me dit voor een tot dan toe gezonde man een vreemde combinatie van kwalen. Daarnaast werd deze kamparts Klomp kort na de oorlog door de rechtbank in Utrecht het volgende ten laste gelegd: "(...) het afgeven van onjuiste verklaringen omtrent doodsoorzaken. Wat dit laatste betreft diene, dat in geval van een gewelddadige dood van politieke gevangenen door verdachte meermalen een normale doodsoorzaak werd opgegeven (...) voorts gaf verdachte toe doodsoorzaken te hebben vervalst, omdat het vermelden van een doodsoorzaak door mishandeling door de Duitsers absoluut verboden was"⁴¹. De betrouwbaarheid van het *totenschein* valt dus te betwisten. In theorie zou het dan toch kunnen dat Johannes is doodgeschoten, dit niet in de verslaglegging is vastgelegd, een valse doodsoorzaak is opgegeven door kamparts Klomp, op basis waarvan toch een *totenschein* is uitgegeven en door tussenkomst van Molegraaf's werkgever toch het stoffelijk overschot aan de familie is overhandigd, waarna het kogelgat is geconstateerd door de plaatselijke dokter. Ik heb hier geen sluitend antwoord op kunnen vinden. Waarschijnlijk kan alleen een eventueel autopsierapport dit bieden. Tot die tijd lijkt het gegeven bovenstaande feiten en omstandigheden het meest aannemelijk dat Johannes aan ziekte/ontbering in Kamp Amersfoort zelf is overleden.

Geweten

Op 8 mei 1946, komt bij dominee Bouma, gereformeerd predikant in de kerk in de Noordwijkse Hoofdstraat een bijzondere brief binnen. Deze is afkomstig van ene Reusen, geestelijk verzorger namens de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij geeft aan enkele malen gesproken te hebben

met J. Krug, de verrader, in de bewaarplaats van politieke gevangenen en stuurt deze brief namens hem. "Hij zelf is blijde dat God hem genadig heeft, heeft geweldige spijt en zou niets liever hebben, dat hij hen die door hem in rouw zijn iets beters dan zijn schulderkenning kon aanbieden". "Uit begeleid schrijven (...) kunnen de desbetreffende families zien, wat een groot genoeg zij zouden doen aan hem, die bereid is zijn straf te dragen. Mag ik van U namens deze zo zwaar beproefde een antwoord tegemoet zien?"⁴². Het vermeende briefje van de verrader ontbreekt helaas in het archief. Of er ooit op is ingegaan is mij ook onbekend. Maar het is hoe dan ook een gedurfde zet.

Zijn naam leeft voort

Op 16 augustus 1946 ontvangt de weduwe Molegraaf een ondertekende brief van Koningin Wilhelmina: "De meedogenloze vijand zag in Uw echtgenoot, dien U thans betreurt, een gevaar voor zijn misdadige bedoelingen. Zo moest hij niet alleen naar een concentratiekamp gevoerd worden, maar tevens werden hem geestelijke en lichamelijke mishandelingen opgelegd. Door alle leed, wat zijn deel werd, is hij uiteindelijk bezweken. Ik bied U bij dit verlies mijn oprechte deelneming aan. Zijn lijden en sterven zullen door ons allen niet vergeten worden"⁴³. Ondanks zijn

De grafsteen van Johannes Molegraaf op de Algemene Begraafplaats in Noordwijk (eigen foto)

38. Slats, *Noordwijk in de jaren 1940-1945*, Noordwijk (1993), p.77

39. Nationaal Archief, 2.19.255.01 inv. 105341A

40. NIOD archief 250f inv. 87

41. *Amersfoortse Kamparts in de Beklaagdenbank*, uit Dagblad voor Amersfoort, 21-11-1947

42. NMKA-2013-0368

43. NMKA-2013-0369

trieste lot, werd Johannes zeker niet vergeten. Op de eerste plaats niet door zijn directe omgeving, maar ook niet in het dorp. Op het terrein van de Willem van den Berghstichting (vandaag de dag 's Heeren-Loo) staat een gedenksteen met daarop de namen van Juch, een drietal omgekomen Joodse bewoners en Johannes. Daarnaast heeft de Noordwijkse gemeenteraad Johannes willen eren door een straat naar hem te vernoemen⁴⁴.

Op verzoek van de oorlogsgravenstichting geeft weduwe Rina, dan inmiddels woonachtig op de Lindenhofstraat 10, in 1968 schriftelijk toestemming om het graf te verplaatsen naar het erehof voor oorlogsslachtoffers; de plek waar het graf zich nog altijd bevindt. Vijf jaar eerder had zij al de grafrechten overgedragen aan de Oorlogsgravenstichting daar zij aangaf in verband met haar ouderdom zelf het graf niet meer te kunnen onderhouden. Ook de kinderen waren hier niet toe in staat omdat zij allen inmiddels buiten Noordwijk woonden⁴⁵. In 1983 doet de oudste zoon, die zich inmiddels John noemt en woonachtig is in de Verenigde Staten, een verzoek tot toekenning van het verzetsherdenkingskruis aan zijn vader. "Voor mijzelf en mijn kinderen, zou ik het zeer op prijs stellen in het bezit te komen van het verzetskruis. Om speciaal het nageslacht niet te doen vergeten wat onze vrijheid betekende voor hen die hun leven gegeven hebben in het verzet of in de weermacht"⁴⁶. Het onderzoeksteam van deze nationale onderscheiding diende vervolgens een informatieverzoek in bij de burgemeester van Noordwijk, die in een brief de daden van Johannes bevestigde. Daaraan voegde hij toe, dat Johannes tijdens zijn tijd in Kamp Amersfoort "velen tot morele steun was"⁴⁷. Het verzetsherdenkingskruis is vervolgens postuum toegekend. Het graf is inmiddels door de Oorlogsgravenstichting aangemerkt als adoptiegraf, omdat er geen nabestaanden meer bekend zijn die Johannes' graf bezoeken en hem actief herdenken. Inmiddels als adoptant van zijn graf, zal ik deze taak op mij nemen.

Een andere kijk

Nu, maanden na het begin van mijn onderzoek naar Johannes Molegraaf, sta ik weer bij zijn graf. Het voelt ineens heel anders. Het voelt op een bepaalde manier vertrouwd. Alsof ik hem gekend heb. Het is emotioneel, maar de afgelopen zoektocht naar het leven en de dood van Johannes geeft ook rust. Ik weet nu wie hier ligt. Wie van hem gehouden heeft. Wie hem gemist heeft. Maar vooral, wie Johannes was. Een liefhebbende vader, zorgzame man en geliefde collega met het hart op de goede plaats, die een relatief kleine daad van verzet heeft begaan en mogelijk zelf niet eens wist dat dit ook onder verzet zou vallen. Johannes, een man die zijn familie op de eerste plaats zette en onvoorwaardelijk om hen gaf. Zou hij bij het construeren van de geheime kelder in paviljoen G aan zijn kinderen gedacht hebben? Dit is gissen, maar ik denk niet dat hij zo bewust met de

mogelijke consequenties van zijn actie bezig is geweest. Hij zou hier nooit zijn gezin voor op het spel zetten, is mijn opvatting. Waarschijnlijk realiseerde niemand van alle betrokkenen dat, als het geheim al bekend zou worden, de consequenties zó ver zouden gaan. Johannes werd op de been gehouden door de gedachten aan zijn familie, het schaarse contact met hen en ook door zijn geloof. Op zijn steen staat: "wij weten zeker dat zijn geloof hem kracht gegeven heeft". Dat weet ik ook zeker. En dan nog het feit dat hij tijdens zijn tijd in Kamp Amersfoort ondanks de erbarmelijke omstandigheden en het schrikbewind velen anderen tot morele steun is geweest. Het is wonderbaarlijk maar verbaast me niets meer. Johannes, of Jan, rust in vrede. Jouw verhaal spreekt tot de verbeelding. Je hebt je leven gegeven voor je medemens. Ik zal je verhaal doorvertellen en de herinnering aan jou levend houden. Op je eerstvolgende geboortedag zal ik bloemen op het graf neerleggen. Rode en witte dahlia's; de bloemen die jij je vrouw bezorgde voor haar verjaardag.

De gedenksteen op het terrein van de Willem van den Berghstichting (eigen foto)

44. Nationaal Archief, 2.13.227 inv. 292

45. Nationaal Archief, 2.19.255.01 inv. 105341A

46. Nationaal Archief, 2.13.227 inv. 292

47. Nationaal Archief, 2.13.227 inv. 292

Vrijheid is altijd vrijheid van andersdenkenden

Auteur: Sjarrel Massop

De geschiedenis is een complexe materie. Het gaat over feiten die objectiviteit veronderstellen; Een verschijnsel dat door de complexiteit van het scala aan feiten en de noodzaak dit scala te interpreteren, noodzakelijkerwijs leidt tot subjectiviteit. De houding van de toeschouwer, die de geschiedenis tot zich neemt, is vervolgens bepalend voor de interpretatie en daarmee of deze subjectiviteit geweld aan doet aan de waarheid achter de hoeveelheid feiten.

Een beetje abstract, dus een voorbeeld kan het verduidelijken. Het socialisme is een politieke economische stroming, een cluster van ongelooflijk veel feiten, die zich aan lezers presenteren als een quasi objectieve verzameling van feiten.

De verzamelde werken van Rosa Luxemburg, omvat vier dikke boeken, bij elkaar ruim 2200 bladzijden.

De MEGA (Marx, Engels, Gesamtausgabe) omvat 115 volumes waarvan het gemiddelde aantal pagina's ruim 600 is bijna 70.000 bladzijden. Met recht mega.

Wie dit allemaal verwerkt heeft mag denk ik met recht zeggen dat hij of zij enig recht van spreken heeft over wat het socialisme inhoudt.

Onvermijdelijk blijft, dat is de studie van de geschiedenis nu eenmaal, dat de hoeveelheid informatie over het socialisme altijd leidt tot interpretatie van feiten, met andere woorden subjectiviteit.

Waarom deze inleiding. Dat is vooral omdat het onderwerp socialisme in de geschiedenis zo beladen is. Iedereen mag en zal er anders over denken, die vrijheid heeft nu eenmaal eenieder. Het is wel treffend dat uitgerekend Rosa Luxemburg deze vrije interpretatie aanmoedigt.

Henk Sneevliet¹ en Rosa Luxemburg²

Zij zijn beide controversieel in de socialistische geschiedenis, dat is omdat zij revolutionairen waren. Zij wilden beiden de wereld geheel anders inrichten, socialistisch. Zij hebben voor dat streven hun leven moeten geven, Henk Sneevliet zelfs in Amersfoort, vlak bij het politieiliches durchgangslager Amersfoort. Kamp Amersfoort schenkt permanent aandacht aan Henk Sneevliet, jaarlijks wordt de moord op de MLL-groep (Marx, Lenin, Luxemburg) op 13 april herdacht, nu alweer 12 jaar, hoewel het 81 jaar geleden is.

Sneevliet en Luxemburg hebben zich slechts éénmaal fysiek ontmoet³. Dat was in 1911 in Berlijn, nadat Henriette Roland Holst, een strijdmakker van Sneevliet, aan Luxemburg gevraagd had of de jonge Sneevliet niet eens een delicate kwestie mocht komen bespreken. De kwestie was ontstaan na de Internationale zeeliedenstaking, dat vormde de aanleiding voor Sneevliet en Roland – Holst om de SDAP te verlaten.

Luxemburg was furieus, maar kreeg nog geen drie jaar later met hetzelfde probleem te maken⁴. Er speelde een dilemma;

Henk Sneevliet had in de Nederlandse verhoudingen te maken met het dilemma 'binnen een massapartij blijven en concessies doen aan de reformisten of het revolutionaire socialisme trouw blijven en werken aan een revolutie'. De nasleep van de zeeliedenstaking en de afloop waren daar een schrijnend voorbeeld van. Sneevliet was vooral een pragmaticus, hij verkoos buiten de partijstrijd te blijven en vertrok naar Nederlands-Indië.

Rosa Luxemburg kon in 1914 echter geen kant op. Zoals gezegd, escaleerde in Duitsland dit dilemma met de goedkeuring van de oorlogskredieten en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De Junius brochure, bevestigde de keuze van Rosa.

De zeeliedenstaking was door de SDAP afgeblazen, de

1. Perthus Max, (1976), 'Henk Sneevliet, revolutionair socialist in Europa en Azië', biografie, Nijmegen, Sunschrift 105.

2. Nettl, Peter, (1969), 'Rosa Luxemburg', Londen, Oxford University Press.

3. Ety, Elsbeth, (1996), 'Liefde is heel het leven niet, Henriëtte Roland Holst 1869 - 1952', Amsterdam, Balans. Pagina 279 en verder, het bezoek van Sneevliet aan Luxemburg.

4. Massop, Sjarrel, https://www.solidariteit.nl/extra/2022/sociale_hervorming_of_revolutie.html

steun voor de stakers werd ingetrokken op het hoogtepunt. Dat leidde tot een nederlaag. Sneevliet was als leider van de stakende Bond het NAS (Nationaal Arbeiders Secretariaat) woest, en koos er voor om de SDAP te verlaten. Luxemburg vond dat de Nederlanders in de massabeweging actief moesten blijven.

In 1914 speelde in Duitsland eenzelfde probleem. De Duitse sociaal – democratische partij stemde voor de oorlogskredieten waardoor de 1e Wereldoorlog uitbrak. Luxemburg vond dit onverteerbaar, ze zich realiseerde dat een oorlog funest zou zijn voor de arbeiders in Duitsland. Ze brak met de sociaal – democratie.

Daar is de parallel in de vorm van een dilemma; Ze braken met hun politieke organisatie, en daarmee met de massabeweging, en raakten zo geïsoleerd van hun achterban waarop hun politieke houding gebaseerd was. De oorlog werd voor Duitsland uit menselijk oogpunt een catastrofe. Het was een imperialistische prestige oorlog waarvoor de Duitse arbeidersklasse een hoge prijs moest betalen. Rosa Luxemburg heeft dit beschreven in haar Junius – brochure.⁵ Ze heeft haar consequente anders denken, met de dood moeten bekopen. In januari 1919 is ze door de Revanchisten, waar later de fascisten uit voortgekomen zijn, met medeweten van de sociaal – democratische regering, vermoord.

Sneevliet is iets dergelijks overkomen.

Vanuit Nederland is Sneevliet naar Indië gegaan en heeft daar meegeholpen de arbeidersbeweging en de vakbeweging op te zetten. Hij was daar redelijk succesvol in, waardoor hij door Lenin gevraagd werd in 1921, om in China iets dergelijks te doen. Na veel tegenslag is hij er toch in geslaagd om met de Chinese Nationalisten de Chinese communistische partij op te richten. Het communisme had toen een andere inhoud en betekenis dan het nu heeft. In het begin van de jaren 1930 kwam hij terug naar Nederland, en werd hij weer actief in het NAS en de RSAP, de revolutionair – socialistische arbeiders partij. Hij was van 1933 tot 1937 Tweede Kamerlid. Sneevliet was omstreden maar zeer consequent in zijn denken en handelen, hij was een grote anti – fascist.

Na de inval van de Duitsers is de RSAP direct verboden. Sneevliet is met een redelijk grote groep direct in de illegaliteit gegaan, ze hebben een vooraanstaande rol gespeeld in de Februari –staking van 1941.

Ze hebben de MLL-groep opgericht, de keuze van Luxemburg was opmerkelijk.

Het is duidelijk uitgelegd in de extra (5).

Sneevliet voelde aankomen waar het op aan zou komen.

De strijd was gestreden, het werd een volstrekt ongelijke strijd, de overmacht was te groot. Men probeerde Sneevliet nog over te halen te gaan vluchten.

Max Perthus schrijft daarover;

Op de 10de mei waren Henk en Mien Sneevliet in Brussel. Begin maart had Julian Gorkin nog tegen Henk gezegd: 'Geef mij toestemming, dat ik de nodige voorzieningen tref voor je vertrek naar Amerika. Een man als jij mag zich niet blootstellen aan de terreur van het monsterachtige hitlerisme en stalinisme'. Sneevliet dacht na en antwoordde Gorkin daarop beslist: 'Ik kan mijn partijgenoten niet in de steek laten. Waar zij zich

bevinden, behoort ik ook te zijn. Zij zijn in Holland en zullen er blijven.

In februari maart 1942 werd de gehele MLL-groep opgerold door de Duitsers. In het schijnproces heeft Sneevliet alles naar zich toegetrokken om zo het noodlot van de mee gearresteerde kameraden en de vrouwen te verlichten. Dat is niet gelukt. De doodstraf is uitgesproken over de groep, één lid Cor Gerretsen heeft zichzelf van het leven beroofd. De overige 7 leden zijn op zondag 12 april overgebracht naar kamp Amersfoort en daar op maandag 13 april 1942 gefusilleerd.

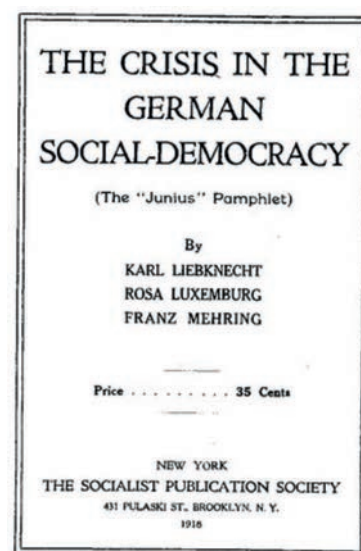
Het derde front

In het verzet koos het MLL voor het zogenaamde Derde Front. Dit was een politieke strategie die Sneevliet bedacht heeft, Perthus beschrijft het als volgt;

'Het idee van het Derde Front was van Henk Sneevliet. Hij had de term overgenomen van Shachtman, die als leden van dit Derde Front zag: 'De onderdrukte, noodlijdende arbeidende massa's van de wereld; zij die werken en hongeren in vreedstijd en die sterven, als het oorlog is. Het was volgens hem de plicht van de revolutionair-socialistische beweging om hen te organiseren.'

Hierover dachten Sneevliet en Luxemburg volstrekt hetzelfde. Het is een bijzondere humane politieke houding. De bedreiging van de mensen kwam van drie kanten, van de revanchisten en fascisten, van de verworden communisten, en van het burgerlijke westen, die allemaal weinig op hadden met democratie en leefbare omstandigheden voor de werkende klassen. De overeenkomst gaat verder doordat zowel Luxemburg alsook Sneevliet duidelijk voelden en ervoeren dat ze verraden zijn door hun oorspronkelijke medestrijders, de mensen in de sociaal – democratie.

Het is daarom niet verwonderlijk dat de laatste politieke daad van Henk Sneevliet geweest is; De vertaling van de Junius brochure, die dit verraad omschrijft.⁵

5. Luxemburg, Rosa, <https://www.marxists.org/nederlands/luxemburg/1915/junius/index.htm>

Een Jonkheer in Kamp Amersfoort

Auteur: Floris van Dijk

Op 22 januari 2015 overleed Jonkheer Willem François Clifford Kocq van Breugel op honderdjarige leeftijd. Hij was o.a. drager van het Bronzen Kruis, het Oorlogs-Herinneringskruis met de Gesp Nederland Mei 1940, het Ereteken voor Orde en Vrede met drie gespen, het Draaginsigne Veteranen en tevens lid in de orde van Oranje-Nassau en Rechtsridder Johanniter Orde. Maar hij was ook gevangene van Kamp Amersfoort.

Jonkheer van Breugel werd geboren op 23 oktober 1914 in Den Haag. Het geslacht gaat terug tot de zestiende eeuw, werd vanaf 1815 in de Nederlandse adel opgenomen en kent een imponerend familiewapen. Het familie-archief ligt in het Nationaal Archief en het archief van de Hoge Raad van Adel. De vader van Willem François Clifford Kocq van Breugel was Jelle Clifford Kocq van Breugel, diplomaat te Berlijn bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Willem was een groot liefhebber van toneel; in 1936 (tijdens het lustrum van het Utrechtsch Studenten Corps) vertolkte hij Willem van Oranje in 'De Grote Geus'. Het liefste werd hij dominee maar het werd een studie biochemie aan de faculteit wis- en natuurkunde. Willem trouwde met Jeanne barones van Nagell, het echtpaar betrok een woning aan de Prins Hendriklaan te Rijsenburg waar tijdens de oorlog vijf kinderen werden geboren. Na de oorlog verhuisde het gezin naar het landgoed Bornia te Driebergen (familie-eigendom van zijn moeder Thurkow).¹

De huwelijksreis zou een wereldreis worden maar werd al bij de start in Nederland onderbroken door de mobilisatieoproep als reserveofficier vanwege de Duitse inval. Als pelotonscommandant inspecteerde hij of de bruggen bij Apeldoorn doeltreffend vernield waren. Vervolgens belandde hij als luitenant met zijn pantserwagens en motorfietsen met mitrailleurs in

Familiewapen

Den Haag, onder direct bevel van de opperbevelhebber. Bij o.a. vliegveld Valkenburg, Delft en Overschie werd door de eenheid slag geleverd met Duitse parachutisten.²

Na de capitulatie werd Van Breugel lid van de verzetsorganisatie De Ordedienst en zette zijn studie in

Landgoed Bornia (Driebergen)

Utrecht voort. In oktober 1942 kreeg Van Breugel een brief van de directeur van het Utrechtse botanisch museum en herbarium, prof. dr. A. Pulle. Met onverholten ergernis deelde deze mede dat studenten menen zich te mogen melden in het Botanisch Laboratorium voor ieder denkbaar examen; Pulle benadrukt dat dit alleen schriftelijk bij hem kon worden aangevraagd en dat deze altijd op de maandagmiddag werden afgenomen, daarbij kernwoorden onderstrepd als 'tijdig' en 'schriftelijk', evenals hele zinnen waarin betoogd werd wat allemaal niet acceptabel was. Tot slot mogen alleen niet-ingeschreven studenten examen doen indien "zij Ariër zijn in den zin van de verordening".³

Tijdens een bezoek aan zijn ouders werd Van Breugel opgepakt door ingekwartierde nazi's als verdacht geval in deze tijden van verplichte arbeid voor jonge mannen in de Duitse oorlogsindustrie, de *Arbeitseinsatz*. Bovendien had hij een lijst op zak met personen voor nog te innen geld voor het 'Zeeliedenfonds', maar die werden gezien als varende op vijandige schepen. Op 20 augustus 1944 arriveerde Van Breugel in Kamp Amersfoort, kreeg gevangenennummer 5655 en werd opgesloten in cel 1 van de bunker voor nader onderzoek, met zes man in een cel voor drie. De vaste, oudere SS-bewaker bleek zeer geschikt en noemde

1. Jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel, *Oorlog en adel; laatste der Huzaren te paard*, Voorburg (2014), p. 9-83; *Nederland's Adelsboek* 80, Den Haag (1989), p. 481-511; Nationaal Archief, inv.nr. 2.21.242
2. Jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel (2014), p. 90-105
3. Brief aan Jhr. Clifford Kocq van Breugel, Departement van opvoeding, wetensch. en cultuurbesch., oktober 1942

hem consequent 'Herr Leutnant'. Op een dag meldde hij zich bij de dokter en reageerde (in diens ogen) brutaal naar een piepjonge SS'er; zijn straf werd door de oudere SS'er ongedaan gemaakt. Kotalla was vooral benieuwd waarom hij zich niet in krijgsgevangenschap had gemeld, waarop Van Breugel verwees naar zijn jonge gezin. Vanuit de bunker werd Van Breugel eind september overgeplaatst naar een barak in het reguliere kamp, waar het stikte van de vlooiën.⁴ In een gesmokkelde brief aan zijn echtgenote, gedateerd 7 oktober 1944, beschrijft Willem van Breugel o.a. adellijke medegevangenen zoals Jhr. Willem Cornelis Sandberg tot Essenburg (burgemeester van Delden, # onb.) en Jhr. Paul Marinus van Baardt van Sminia (burgemeester van Oldeborn, # 14953).

Hij hield de moed erin, schreef warme zinnen als "ik ben verschrikkelijk verliefd op je" en bad voor zijn vrouw en kinderen. Hij hield duidelijk rekening met transport naar een kamp voor de *Arbeitseinsatz* en verwachtte dan Zwolle of Rotterdam.⁵ Op 12 en 14 oktober antwoordde zijn echtgenote over het dagelijks leven op de Prins Hendriklaan met de kleine kinderen: vroeg op, een keer geluncht op landgoed Darhuizen, gasten op de thee, toestroom van buurtkinderen die hadden gehoord dat er taartjes waren, de fiets en regenjas van Van Breugel door de Duitsers gevorderd en de pauw die spoorloos was verdwenen.⁶ Zij kon niet weten dat haar echtgenoot inmiddels op transport naar Neuengamme was gegaan. Want op 11 oktober vond het allergrootste transport plaats vanuit Kamp Amersfoort: 1438 mannen werden op de trein naar Neuengamme gezet. Niet minder dan

Van Breugel op zijn
persoonsbewijs

82% van hen keerde nooit meer terug. Bijna de helft van dit transport bestond uit de slachtoffers van de razzia van Putten. In de nacht van 30 september op 1 oktober 1944 werden officieren van de *Wehrmacht* beschoten bij de Oldenallerbrug. Meteen gaf de bevelhebber van de *Wehrmacht* in Nederland, Friedrich Christiansen (1879-1972), de opdracht tot een represaille; volgens sommigen zou hij hebben verordonneerd om iedereen tegen de muur te zetten. De uitkomst was dat de mannelijke bevolking van Putten werd afgevoerd en ruim 100 huizen in brand gestoken. Van deze 659 mannen werden er 601 via Kamp Amersfoort naar Neuengamme gestuurd.

Voor vertrek uit Kamp Amersfoort kreeg Van Breugel zijn persoonlijke bezittingen terug, zoals zijn zegelring.

P.D.L. AMERSFOORT
Gev. no. 5655

Gesl. naam CLIFFORD COCQ v. BREUGEL

Voornamen W.

Geboren op 23-10-1914

Adres: Pr. Hendriklaan 14
Rijssenbergen-Driebergen

Trp. datum: 9-10-1944

Naar A.A. Hamburg

Naar kamp of firma: _____

Andere bijzonderheden: _____

P.D.L. AMERSFOORT T/D-Nr. [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ]

CLIFFORD KOCQ van BREUGEL Willem

N.A.N. 23.10.1914 Voornamen Den Haag 5655 Francois

Geb.-Datum Geb.-Oort H.Nr.

Häftl. Pers. Karte ..... 1 ..... Dokumente: 4 [ ] [ ] [ ] [ ]

Schreibetubenkarte ..... [ ] ..... Inf. Karten: [ ] [ ] [ ] [ ]

Geldverwaltungskarte ..... 1 ..... Bemerkungen:

Revierkarte ..... [ ] ..... Umschlag-Nr.: [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ]

Transportkarte ..... 2 ..... [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ]

..... [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ]

..... [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ]

Kampdocumenten uit Kamp Amersfoort over Van Breugel

4. Jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel (2014), p. 118-127
5. NMKA-2023-0112
6. NMKA-2023-0113

*De voormalige Cäsar-bunker aan de Breullaan te Driebergen,
anno 2023*

Hij belandde in een coupé derde klas met een wachtmeester van de marechaussee en enkele mannen uit Putten; uit onderzoek van Nationaal Monument Kamp Amersfoort blijkt deze marechaussee Feitze de Vries (gevangenennummer 8951) te zijn geweest. Ter hoogte van Voorthuizen openden spoorwegarbeiders de deuren van de stilstaande trein en sloten die weer, maar hij kwam erachter dat hun deur aan de buitenkant niet meer was vergrendeld. Samen met wachtmeester De Vries, wiens geliefde in Garderen woonde, besloot hij bij Stroe de sprong vanaf de treeplank te wagen; aan zijn zoon Anton heeft hij later verteld dat de Puttenaren niet durfden te springen omdat zij op klompen liepen. In het donker werden schoten op hen gelost en De Vries was minder fortuinlijk dan Van Breugel, want hij kwam terecht in doornen van de stekelbrem die vervolgens uit zijn handen en gezicht moesten worden getrokken.

Te voet werd de tocht naar Garderen ingezet. Via Barneveld en Austerlitz kwam Van Breugel weer thuis. Daar werd hij aan het eind van de oorlog nogmaals opgepakt op verdenking van het verschaffen van onderduikplekken. Na een kort verblijf in gevangenis Wolvenplein in Utrecht werd hij vrijgelaten.⁷

Na de oorlog keerde de vader van Willem, Jelle van Breugel, in de oorlog opgesloten in Kamp Vught als gijzelaar, terug naar zijn landgoed Bornia in Driebergen. Daar trof hij op zijn terrein, vlakbij het station Driebergen-Zeist, de grote Cäsar-bunker met vier meter dikke wanden, door de nazi's aangelegd en bedoeld voor aansturing van jagers om geallieerde vloten met bommenwerpers te onderscheppen.

Dit zenuwcentrum voor de luchtverdediging was in de eerste helft van 1944 alweer verlaten. Na de oorlog bood het ministerie van Defensie aan de bunker op te blazen, wat Van Breugel resoluut afwees omdat hij net nieuwe ramen in zijn woning had laten plaatsen.⁸ In 1952 betrok de Nederlandse luchtmacht de bunker en tegenwoordig dient het, aan de buitenkant voorzien van gemetselde wanden met ramen, als bedrijfsverzamelgebouw, schuin tegenover station Driebergen-Zeist.

Willem van Breugel werd na de oorlog als ritmeester en eskadronscommandant van pantserwagens gedurende drie jaar uitgezonden naar Nederlands-Indië. Daar was hij o.a. betrokken bij gevechtsacties op Zuid-Sumatra. Na terugkeer in Nederland kreeg hij verschillende banen en het gezin verhuisde naar Huize 'De Kamphoeve' in Doorn.⁹

Huize de Kamphoeve (Doorn)

7. Jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel (2014), p. 128-139; mondelinge communicatie mr. Anton Clifford Kocq van Breugel d.d. 18 juli 2023 en 27 juni 2023
8. <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Driebergen.htm>
9. Jhr. W.F. Clifford Kocq van Breugel (2014), p. 143-187

Met dank aan Jhr. mr. Anton Clifford Kocq van Breugel
(Antwerpen)

Cas Oorthuys

Auteur: Vie van Steenberghe

Eén van Nederlands bekendste (naoorlogse) fotografen is Cas Oorthuys. Oorthuys is bekend geworden om zijn manier van fotograferen. Het ging hem daarbij niet zozeer om sfeervolle mooie plaatjes te schieten maar om het hedendaagse leven in Nederland en daarbuiten, vast te leggen op een zo'n objectief mogelijke manier. Deze vorm wordt documentaire fotografie genoemd. Een hedendaagse documentaire fotografe bijvoorbeeld is Robin de Puy.

Oorthuys was actief van 1930 tot 1970 en heeft ruim een half miljoen opnamen gemaakt. In het huidige digitale tijdperk klinkt dit niet als een indrukwekkende hoeveelheid maar in de tijd van Oorthuys werkten fotografen nog met filmrolletjes die (zelf)ontwikkeld en afgedrukt moesten worden.

Zijn werk is herkenbaar door een paar overheersende kenmerken: zwartwit opnamen, vierkante afbeeldingen (hij gebruikte een 6x6 Rolleiflex), duidelijke lijnen, dieptewerking, fraaie diagonalen en een scherp contrast. Vaak worden wind, water en wolken opgenomen in de compositie.

Tijdens zijn leven verscheen zijn werk in fotoboeken, in reisrapportages en bedrijfsuitgaven. Oorthuys vond dat namelijk een prettige manier van werken; in opdracht rondreizen om op deze manier de wereld vast te leggen. Hij reisde daarvoor overal naar toe, ook in het buitenland.

Wat minder bekend is, is het feit dat Cas Oorthuys gevangen heeft gezeten in Kamp Amersfoort. Daarover heeft hij later weinig tot niets losgelaten.

Een terugblik in het kort

Cas (voluit Casparus Bernardus) Oorthuys groeit op in een domineesgezin waar hij in Leiden op 1 november 1908, als oudste zoon, wordt geboren. Daar krijgt hij de calvinistische humanistische waarden van zijn ouders mee.

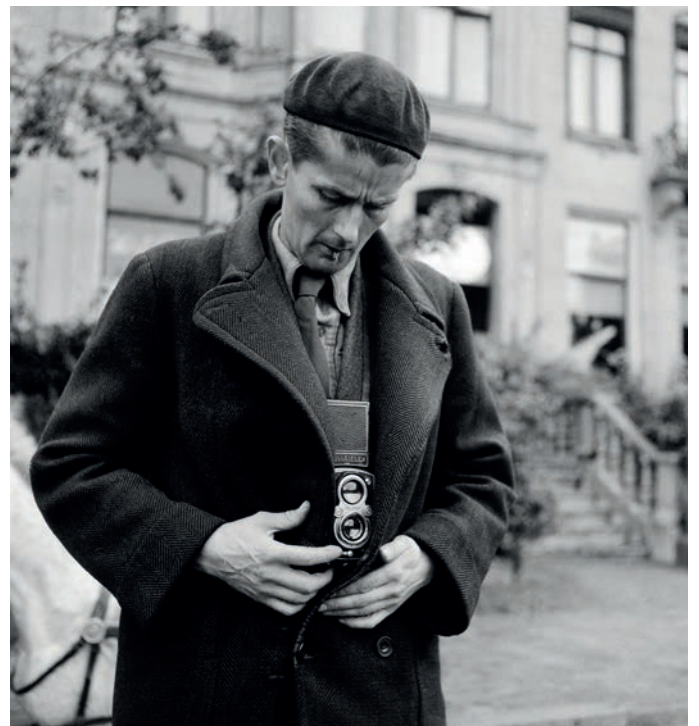
Als zijn vader in 1909 naar Amsterdam wordt gehaald, verhuist het hele gezin mee. De rest van zijn leven zal Oorthuys in de hoofdstad blijven wonen.

In zijn tienerjaren ontwikkelt hij serieuze interesse voor het communistisch gedachtegoed. Na zijn opleiding aan de MTS gaat hij als bouwkundige aan de slag bij de gemeente Amsterdam. Dit doet hij samen met zijn vriend Nico de Haas die hij heeft leren kennen tijdens de opleiding. Door de economische crisis wordt hij in 1932 ontslagen.

Zijn belangstelling voor de fotografie is dan al aangewakkerd en intensiveert zich in de loop der jaren. Samen met Jo Voskuil start hij eind 1932 de *Werkcombinatie OV 20*. Veelal komt het –onbetaalde– werk vooral uit de politieke en culturele hoek. Langzaamaan manifesteert Oorthuys zich steeds meer als ontwerper.

Zelfportret van Cas op jonge leeftijd

Foto van Cas met camera verborgen onder zijn regenjas (reconstructie eind mei 1945, fotograaf: Charles Breijer)

In 1936 treedt hij als fotograaf in dienst bij de Arbeiderspers voor het blad *Wij* en het dagblad *Het Volk*. Daar ontwikkelt hij zich dan steeds meer als een reportagefotograaf met een scherp oog voor de mens in zijn sociale omgeving.

Intussen blijft Oorthuys nauw betrokken bij de Communistische Partij Holland (CPH) en de aan haar gelieerde antifascistische organisaties.

Een schok voor hem betreft het overlopen in 1936 van zijn vriend en collega Nico de Haas naar het nationaalsocialistische kamp: hij wordt medewerker van het nieuwe dagblad van de NSB *Het Nationale Dagblad*.

In 1941 zijn persfotografen verplicht zich aan te sluiten bij het Verbond van Nederlandsche Journalisten. Fotograferen was tijdens de bezetting wel toegestaan, behalve op militair strategische plekken.

Tot 1942 blijft Oorthuys werken bij de Arbeiderspers. Als de Arbeiderspers onder Duits toezicht wordt gesteld, keert Nico de Haas er terug. Voor Oorthuys is het juist de reden ontslag te nemen.

Oorthuys in het verzet en gevangengenomen

Oorthuys werkt tijdens de oorlog aan een foto opdracht over de landbouw in Nederland maar tegelijkertijd ook voor de verzetsbeweging *Persoonsbewijzencentrale*. Deze is in het leven geroepen door de beeldhouwer Gerrit van der Veen en is de grootste vervalsingsorganisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Oorthuys maakt pasfoto's die gebruikt worden voor vervalste persoonsbewijzen.

Voor zijn verzetswerk heeft Oorthuys contact met de verzetsgroep van Paul Guermonprez. Als hij met bonkaarten voor onderduikers langsgaat bij diens huisgenoot, de architect J.J. van der Linden, wordt hij door de Duitsers opgepakt. Het is dan mei 1944. Op 12 juli 1944 wordt hij naar Kamp Amersfoort gestuurd waar hij drie maanden gevangen zit.

Na zijn vrijlating duikt Oorthuys onmiddellijk onder. Maar ook dan stopt hij niet met heimelijk verzet: hij sluit zich in september aan bij de verzetsgroep *De Ondergedoken Camera*.

De Ondergedoken Camera bestaat uit een groep Amsterdamse fotografen die illegaal de bezettingstijd vastleggen. Medeleden van deze groep fotografen waren onder meer Fritz Kahlenberg, Charles Breijer en Boris Kowadlo.

Oorthuys maakt in die periode stiekem een fotoreportage over de Hongerwinter in Nederland. Maar ook fotografeert hij het gewapend verzet, de illegale pers en kort na de oorlog, de bevrijding en het kaalscheren van de "moffenmeiden".

Gered

Over de drie maanden dat Oorthuys gevangen zit in Kamp Amersfoort, is weinig bekend. Hijzelf heeft ook weinig gesproken over deze periode.

Bij NMKA zijn over Cas Oorthuys vier documenten bekend over zijn gevangenschap, nl. een transportlijst,

een transportkaart (gepland naar de Lutherwerke in Braunschweig, maar dus nooit vertrokken), een *Geldverwaltungslist* (registratie van contant geld bij binnenkomst) en een bewijs van teruggave (van geld bij verlaten van het kamp). Zo kennen we ook zijn gevangenennummer, in casu 1370, en zijn woonadres op Amstel 3 in Amsterdam.

De reden waarom hij wordt opgepakt, staat nergens opgeschreven. Maar dat hij lid is van de Communistische Partij Nederland kan daarmee te maken hebben gehad.

Dan wordt hij in augustus plotseling vrijgelaten. De reden voor zijn vrijlating is niet bekend... Het vermoeden is dat dit geregeld is door Nico de Haas, die zich intussen heeft opgewerkt tot een vooraanstaande Nederlandse SS-er. Heeft de Haas inderdaad zijn vriend en collega gered?

Als hij in 1975 op 66-jarige leeftijd plotseling overlijdt, laat hij Nederland en de wereld een prachtig oeuvre na waaruit wij nu kunnen putten als wij op zoek zijn naar beelden uit een verleden dat al lang achter ons ligt.

Zijn werk, na zijn dood eerst beheerd door zijn vrouw Lydia, wordt thans beheerd door het Fotomuseum in Rotterdam en is te vinden in onder meer de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam.

Geraadpleegde bronnen o.a. KA Info van NMKA en <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn/1880-2000/lemmata/bwn5/oorthuys>

In het Verzetsmuseum in Amsterdam is tot 14 januari 2024 de tijdelijke tentoonstelling **Cas Oorthuys, verzetsfotograaf** te zien: www.verzetsmuseum.org/

Een beroemde foto van Cas gemaakt tijdens de hongerwinter ('Hongerwinter 1944')

© copyright Cas Oorthuys-Nederlands Fotomuseum

Het schaakspel is in verschillende variaties een millennia oud bordspel, al in vroege vormen bekend uit o.a. China, India, Japan en het klassieke Griekenland. In Kamp Amersfoort leden tijdens de Tweede Wereldoorlog 47.000 gevangenen onder een structureel systeem van honger, dwangarbeid, mishandeling en executies, en een permanente angst voor transport naar de Duitse oorlogsindustrie (waar ongeveer 26.000 gevangenen zijn beland) of Kamp Westerbork (voor de 2.500 Joodse gevangenen). Persoonlijke eigendommen werden bij binnenkomst in beslag genomen en in het straf- en doorgangskamp was bijzonder weinig ruimte voor vertier. De vraag rijst dus of er in een concentratiekamp als Kamp Amersfoort eigenlijk werd geschaakt.

Kampen en gevangenis

Uit Kamp Westerbork is bekend dat zowel door de kampeiding als de gevangenen verschillende vormen van ontspanning en amusement werden georganiseerd: sportwedstrijden, concerten, lezingen en optredens zoals een cabaretrevue vormden een welkome afwisseling op het monotone kampbestaan. Er was ook een serieuze schaakcompetitie, die door de deportaties van de spelers echter nooit afgemaakt kon worden. Speelgoed, spelletjes en bordspellen zoals domino waren hoe dan ook populair want de verveling was groot.¹

In andere gevangenis bleken oud-gevangenen van Kamp Amersfoort te hebben geschaakt en gedamd, zoals Cornelis Bol (gevangenennummer 9593; in het kamp 4 april, uit het kamp 13 juni 1944) in het Rotterdamse politiebureau het Haagsche Veer.² Zo ook Dimmen van Gent (# 15143; in 7 maart, uit 15 maart 1945), die in het Oranjehotel van het pakpapier van een Rode Kruispakket met een potloodje een schaakbord uittekende om tegen zichzelf te kunnen schaken.³ Dirk Folmer (# 310; in 20 maart, uit 29 mei 1942) herinnerde zich eveneens hoe medegevangene Lodo van Hamel dolblij was in zijn cel van Oranjehotel dat hij twee jampotten en een zakschaakspel mee naar binnen had weten te smokkelen.⁴ In een uit het Oranjehotel gesmokkelde brief aan het thuisfront schreef Cornelis Haspels (# 393; in onbekend, uit 29 oktober 1942) dat hij blij was met de schaakboekjes.⁵

Kamp Amersfoort

Dan Kamp Amersfoort. Amusement en ontspanning waren daar spaarzaam; in de herinneringen in dichtvorm van Willem van Ree (# 3008; 18 juli 1944, uit 8 mei 1945) beschreef hij dat 's avonds wat werd gelezen en gekeurd.⁶ Op dinsdag 16 mei 1944 werden honderden gijzelaars uit dorpen langs de Merwede bij een razia opgepakt. Eén van de gearresteerden was de ontwikkelde leraar en lokale schaakkampioen Pieter Parel (# 1181; in 16 mei, uit 11 augustus 1944) uit Sliedrecht. In Kamp Amersfoort bleef hij staande onder het fysieke geweld en de vernederingen door aan schaakstellingen te blijven denken. Ook leerde hij de jongere baggeraarszoon en plaatsgenoot Bas van

der Starre (#1124; in 16 mei, uit 7 juli 1944) kennen, die na de oorlog en na zijn revalidatie van tuberculose lid van de plaatselijke schaakvereniging zou worden.⁷

Gevangene Jan Stumphius (# 8691; in 20 oktober 1944, uit 22 januari 1945) herinnerde zich hoe hij na meerdere klachten uiteindelijk met griep en lichte dysenterie toch in de ziekenbarak belandde. Dankzij hulpdokter Boerma en de nodige overdrijving van zijn klachten bleef hij daar lang. Het leven in de barak, die onder leiding stond van dokter Hendrik Holl (# 6173; in 29 augustus 1944, uit 15 april 1945) uit Lisse, was verre van slecht: er werden zelfs lezingen over uiteenlopende onderwerpen gegeven en men kon schaken en dammen.⁸

Kapelaan Herman Stoelinga (# 331; in 2 juli, uit 17 oktober 1942) sloot in het kamp vriendschap met een diaken, genaamd Boissevain, en samen bleken ze schaakliefhebbers. Ze speelden veel partijen omdat Stoelinga van medegevangene Johannes van Dooren (door hem aangeduid als "nr. 153") een zakschaakboekje had gekocht: "De reine denksfeer geeft ons een grote ontspanning".⁹ Zodoende werd er in zijn algemeenheid veel tijd besteed aan schaken.¹⁰

Op woensdag 18 oktober 1944 schreef gevangene Carel van der Steen (# 5180; in 15 augustus 1944, uit 9 februari 1945) dat het slecht weer was, het eten eindelijk eens een keer goed en dat er geschaakt werd.¹¹

Objecten

Messen waren om voor de hand liggende redenen verboden voor gevangenen. Toch werden verschillende objecten uit hout gesneden, zoals een Jezusbeeldje (22 bij 7 cm.) dat gijzelaar Lambertus Dobber uit Velsen-Noord (# onb.; in 16 april, uit 9 juni 1944) cadeau deed aan medegevangene en hulparts Jan Tückermann (# 7024; in 22 februari, uit 25 juli 1944).¹²

Ook schaakstukken werden uit stukken hout gesneden. Gevangene Bulten (# 230; in 10 oktober, uit 20 december 1941) beschreef hoe barakken werden doorzocht, met name op messen. Zijn tekenbord, tekenhoek, pentekening van zijn vrouw, een boek, wat pakpapier en nog meer

1. E. Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga...: Kamp Westerbork in beleving en herinnering*, Amsterdam (2014), p. 89-92; 150-154
2. C. Bol, *Mijn verhaal van vier maanden gevangenschap*, Rotterdam-Amersfoort 1944, Zegveld (1945), p. 5 en 7
3. D. van Gent, *Overleven*, Wettingen (1998), p. 3
4. D.W. Folmer, *Dagboek Kamp Amersfoort 1942*, Zutphen (2005), p. 266
5. Collectiestuk NMKA-2018-0117

6. W.J. van Ree, 3008 PDA, '44-'45, (1945), p. 16
7. J. van Rekom, *De kronieken van schaakvereniging Sliedrecht 1935-2010*, Sliedrecht (2010), p. 36-40
8. J. Stumphius, *Drie maanden PDA*, Amersfoort (1945), p. 4-5
9. H. Stoelinga, *Tussen prikkeldraad en mitrailleur*, Amsterdam (1947), p. 133-134
10. Ib. p. 199

Collectiestuk NMKA-2012-0050

spullen werden door de bewakers verbrand, de rest wist hij in zijn pyama te knopen en op te bergen. Ook zijn kaartspel en broodmes (dat ene Ad Lubbers van een stuk staalbandijzer had gemaakt), kaarten, dam- en schaakborden, boeken en snuisterijen werden allemaal verbrand, aldus een beteuterde Bulten. Nadat de gevangenen weer aan het werk waren gegaan werden de barakken verder gecontroleerd door de bewakers.¹³

In de museumcollectie van Nationaal Monument Klamp Amersfoort bevindt zich een houten schaakspel. De Amsterdamse broers Johan en Louis Biesbrouck (gevangenennummers 8798 en 8799), beide glazenwasser, kwamen op 6 november 1944 aan in Kamp Amersfoort, waar Johan dit schaakspel maakte. Op 15 januari werd Louis op transport gesteld naar Wenen, maar keerde na de oorlog behouden terug. Om gezondheidsredenen was Johan op 23 januari uit Kamp Amersfoort naar huis gestuurd.¹⁴

Ook de Haarlemse huisarts Jan Roorda (# 284; in 20 maart, uit 4 augustus 1942), bekend als één van de oprichters van de geheime verzetsorganisatie voor artsen Medisch Contact, heeft zelf een schaakspel gesneden: vandaag een paard, morgen begin ik aan de koning, aldus de Haarlemse arts. Hij meldde zelfs dat hij een kunstgeschiedenisboek had doorgebladerd (hoe hij daaraan kwam is een raadsel) om inspiratie op te doen voor de beeltenis van de koning. Elk schaakstuk dat af was gaf Roorda veel voldoening, schreef hij.¹⁵ Gevangene Jan Brondijk (# 981; in 26 april, uit 7 juli 1944) vermeldde op 28 april 1944 gedetailleerd hoe hij en enkele vrienden verhuisden naar een andere zaal, de bedden in orde brachten, tot het eten wat luijden en na het eten en de afwas voorwerpen gingen snijden uit stammetjes van hout die naast de wasbarak lagen: damstenen, schaakstukken, dolken met mooie lemmetten zoals onder andere een leeuw, Mickey Mouse, vogels enz. Met de

damstenen werd later een competitie georganiseerd.¹⁶

Op 6 juli 1944 hebben enkele gevangenen in Block 3 damstenen gesneden en zijn een competitie dammen gestart, het bord was een hard karton. Zo werd een heuse damclub gevormd.¹⁷ Een topstuk uit de museumcollectie van Nationaal Monument Kamp Amersfoort is een papieren damspel. Het is in het Oranjehotel gemaakt door Edmund Wellenstein (# 46; in 20 februari, uit 12 september 1942) en meegenomen naar Kamp Amersfoort.¹⁸

In Kamp Amersfoort waren verschillende arbeidsploegen geformeerd voor de gevangenen. In twee daarvan hadden de gevangenen de beschikking over machines en werkbanken, namelijk de arbeidsploegen voor de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (NSF) en ALBA (speelgoedfabrikant). Van enkele objecten is vrij zeker dat die daar heimelijk zijn gemaakt, zoals een sigarettenkoker van gevangene Willem van Bakkeren (# 396; in onb., uit 6 oktober 1941).¹⁹

Schaakgrootmeester

Maar ook blijkt er onder de gevangenen een heuse nationaal kampioen schaken te zijn geweest. Samuel (Salo) Landau werd in 1936 en 1939 nationaal kampioen, heeft grote invloed op het Nederlandse schaken gehad - onder andere met de 'Landau variant' - maar wist zijn concurrent Max Euwe niet te onttrenen. Hij werd met zijn echtgenote opgepakt tijdens de poging naar Zwitserland te vluchten.

Samuel Landau

Op 6 november 1942 arriveerde in Kamp Amersfoort en werd een dag later doorgestuurd naar Kamp Westerbork. Op 10 november 1943 werd Landau van Westerbork naar Auschwitz gestuurd, maar met een groep in Cosel uit de trein gezet voor werkkamp Gräditz waar hij 31 maart 1944 werd vermoord.²⁰

Conclusie

Het is duidelijk dat er veel geschaakt (en gedamd) werd in Kamp Amersfoort en dat er schaak- en damspellen aanwezig waren die gevangenen zelf maakten. Die werden met de hand gesneden, maar de machines en werkbanken van de arbeidsploegen Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (NSF) en ALBA (speelgoedfabrikant) maakten het waarschijnlijk ook mogelijk om heimelijk schaakstukken en borden te maken voor eigen gebruik. Kijkend naar de periodes van verblijf van de gevangenen die erover hebben geschreven lijkt het kampregime gaandeweg wat milder te zijn geworden voor wat betreft bezit van schaakborden en -stenen. Het spelen van bordspelen zal een ontspannende functie hebben gehad in de grauwe omgeving van een concentratiekamp.

11. S.C. van der Steen, *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort 1944-1945*; 5180, Wognum (2008), p. 83

12. Collectiestuk NMKA-0000-0006

13. E.J. Bulten, *Aaltense gijzelaars; belevenissen der 11 Aaltense gijzelaars in het P.D.A. (Polizeiliches Durchgangslager) van 10 oktober - 20 december 1941*, Aalten (1970), p. 42

14. Collectiestuk NMKA-2012-0050

15. J. Roorda, *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (PDA)*, Haarlem (1945), p. 47

16. J. Brondijk, *Dagboek*, 28/4'44, (1944), p. 5

17. Ib. p. 8

18. Collectiestuk NMKA-2021-0459

19. Collectiestuk NMKA-2010-0194

20. P. Mechanicus, *In dépôt; dagboek uit Westerbork*, Amsterdam (1964), p. 172; <https://westerborkportretten.nl/westerborkportretten/salo-landau>; <https://www.schaaksite.nl/2012/01/12/canon56-salo-landau/>

Honger - een grote vijand

Auteur: Onno Doorn

Honger was tijdens de oorlogsjaren in Kamp Amersfoort een grote vijand. Alle gevangenen leden hier verschrikkelijk onder, waaronder ds. D.A. van den Bosch. Deze predikant hield vanaf oktober 1941 tot aan zijn overlijden in maart 1942 zo mogelijk alle zondagen een kerkdienst of te wel een kampdienst. Dit artikel gaat over hem en over het thema - honger - wat hij in één van zijn preken verwerkte.

Levensloop

Dirk Arie van den Bosch werd op 23 oktober 1884 in Hazerswoude geboren. Na zijn studie in Leiden werd hij predikant in Nieuw-Vennep en Stedum totdat hij 1916 voorganger werd van de Nederlands Hervormde Gemeente in Den Haag. Hij genoot landelijke bekendheid door zijn optredens voor de NCRV-radio, de omroep waarvan hij 2^e voorzitter was. Hij droeg zijn anti-nationaal socialistische opvattingen openlijk uit en schreef in de winter van 1940 het pamflet "666-het getal eens mensen". In de ogen van de Sicherheitsdienst vormde het geschrift een belediging van Hitler en op 11 december 1940 werd Van den Bosch gearresteerd. Na een half jaar opsluiting in cel 399 van het Oranjestad in Scheveningen, werd hij wel vrijgesproken maar niet vrijgelaten. Enkele dagen na zijn 57^e verjaardag werd hij overgeplaatst naar Kamp Amersfoort. Vanaf het begin hield hij hier kerkdiensten en sprak vele medegevangenen moed in om vol te houden.

Kerkdiensten

Vanaf 28 oktober 1941 tot aan zijn overlijden op 20 maart 1942 verzakte ds. van den Bosch maand na maand, week na week, dag na dag. Formeel was het houden van kerkdiensten in zijn periode nog niet verboden. Alle zondagen ging hij voor in een kerkdienst. Liederen werden vaak opgezegd en niet gezongen. Het aantal aanwezigen varieerde van 80 tot wel 150 mensen. Een drietal preken werden na de oorlog door C.P. Gunning opgeschreven en in overleg met mevrouw van den Bosch uitgegeven. Het zijn preken over De Goede Herder op zondag 1 februari 1942, op 8 februari 1942 ging het thema over honger en op 15 februari 1942 over Het Lam Gods. Na zijn overlijden werd het houden van kerkdiensten ten strengste verboden.

Honger - een grote vijand

De preek op 8 februari ging uit van Mattheus 4 - de verzoeking van Jezus door de satan 40 dagen in de woestijn. Geen brood - geen water - honger en nog eens honger. Uit deze preek citeer ik wat ds. van den Bosch over honger zei:

Doch nu die honger: want daarover wilde ik het vanmiddag in de eerste plaats hebben. Ja, hoe anders lezen wij dat verhaal hier in het kamp dan thuis; want hier ervaren wij, hier leren wij aan den lijve, wat honger lijden betekent. Laten wij ook dat nu maar eens rustig uitspreken tegenover elkaar - gij praat er toch immers de gehele dag over. Die afschuwelijke honger wroet in onze ingewanden, de honger trekt door ons gehele lichaam heen en slaat ons

lam; deze beheerst ons denken overdag en ook 's nachts, gij weet het even goed als ik. Wij komen er geen ogenblik los van. Dit is werkelijk voor velen onzer een marteling. Ons lichaam gaat heersen over onze geest, wij voelen nu pas goed hoe wij aan de aarde verbonden zijn. Welk een geweldige geestelijke inspanning moet het echte "vasten" niet inhouden; het niet **wille**n eten, om zo het lichaam met al zijn driften en begeerten er onder te krijgen. Neen - "honger", dat was voor ons thuis toch een klank; hier is het een werkelijkheid geworden, een demon die ons leven beheerst. Konden wij hem maar van ons afschudden.

Overlijden

Verzwakt door dysenterie overleed ds. van den Bosch op 20 maart 1942. Hij was de eerste predikant die slachtoffer werd van de bezetting. Na de oorlog werd hem postuum het Verzetskruis toegekend.

Borstvoeding

Auteur: Edie Brouwer

Professor J.G.G. (Geer) Borst zijn naam is onlosmakelijk verbonden met het verbeteren van de voedselsituatie in Kamp Amersfoort in 1942. Uit erkentelijkheid daarvoor kreeg hij van medegevangenen een door hen gemaakt mes terwijl hijzelf de bestrijding van de dysenterie als zijn belangrijkste verdienste zag in zijn tijd in Kamp Amersfoort. Dat nadien als briefopener gebruikte mes werd op 1 juli 2023 door de beide dochters van de kampgevangene overhandigd aan het Kamp. Onderstaand het verhaal.

Het nationaalsocialistische Studentenfront had op 17 januari 1942 op een bijeenkomst in de Oudemanshuispoort, een hoofdgebouw van de Universiteit van Amsterdam, de NSB-vlag op het gebouw gehangen. De rector magnificus had er toestemming voor verleend in de naïeve veronderstelling dat het om de vaderlandse driekleur ging. Toen hij beseftte dat het om de NSB-vlag ging, werd zijn opdracht die te verwijderen genegeerd én liet het daarbij. Een vervolg kon niet uitblijven en dat kwam op 22 januari met een bomaanslag op het afdelingshuis van het Studentenfront aan de Weteringschans¹. Omtrent de ouders legde de bezetter al snel de voor de hand liggende link met studenten en ook hoogleraren die door de nazi's al eens aan de tand waren gevoeld en die verantwoordelijk werden gehouden voor de anti-Duitse houding bij de studenten. Seyss-Inquart had al aangegeven tegen de door de Duitsers benoemde hoogste (Duitsvriendelijke) ambtenaar op het nieuwe ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming dat de represaille tegen de hele stad zou zijn gericht. Op 29 en 30 januari werden 85 vooraanstaande Amsterdammers gearresteerd waaronder vijf hoogleraren en zeven studenten (drie anderen ontkwamen). Zij werden kort geïnterneerd in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans en op 30 januari ging de groep onder zware begeleiding naar Kamp Amersfoort. Eén van hen was de hoogleraar inwendige geneeskunde J.G.G. (Geer) Borst.

Er lag bij aankomst in het Kamp een dikke laag sneeuw en het vroom meer dan 20 graden. Na drie uur in die barre omstandigheden te hebben moeten wachten, werden hun kleren en bezittingen afgenomen, kreeg ieder een nummer en afgedankte kampkleding, een eetpannetje, kroes en lepel en twee dunne dekens. Dit onder voortdurend Duits gesnauw, gescheld en gebrul en geaccentueerd door enige slagen en schoppen. De rechtsgeleerde Henk Hoetink keek bij zijn aankomst in het kamp niet eerbiedig genoeg naar een mof (vrijwel zeker Stöver²; eerste plaatsvervanger van commandant Walter Heinrich) en toen gaf deze hem een dusdanige klap met een stuk hout op de neus dat bril en neus beide kapot waren. De professor ging naar kamparts dr. Nieuwenhuysen om zich te laten verbinden. Op diens

vraag hoe het letsel was ontstaan, had Hoetink geantwoord dat een Duitser hem een stomp had gegeven. Daarop was de dokter hevig uitgevaren en had de professor weg gevloekt. Hij kon terugkomen en zeggen dat hij gevallen was; toen werd de neus verbonden³.

De Amsterdamse gijzelaars kregen geen 'insignes' of driehoekig lapje op hun kleding opgenaaid waarvan de kleur aangaf tot welke categorie gevangenen zij behoorden; dit met uitzondering van twee die een rode driehoek verwierven⁴ ten teken dat zij tot het verzet behoorden. De dag na aankomst werd het hoofdhaar afgeknipt en geschoren.

Er moest worden sneeuw geruimd, prikkeldraad gespannen, hout gehakt en gezaagd, maar de grote meerderheid van de groep lukte het om binnenwerk te krijgen zoals aardappelen schillen, sokken stoppen, SS-larzen repareren in de schoenmakerij, auto's in de garage onderhouden. Dat zij niet leden aan ijzige kou, mishandeling, het uitputtende werk en de sneeuw die de

V.l.n.r. jongste dochter Corien Heemstra-Borst, kleindochter Alies Snijders en oudste dochter mw. Snijders-Borst die het mes overhandigt aan Vie Steenberg van Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Foto door Edie Brouwer.

1. Peter Jan Knechtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950*, Amsterdam, (1998), p. 139.
2. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, deel 8, tweede helft, (1978), p. 589.
3. J.F. Hunsche, P.D.A., *Herinneringen van een gijzelaar*, Amsterdam, (1947), p. 42. Zie ook J.E. Kamp, *Dien Hoetink 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd*, Groningen, (2005), p. 216-217.
4. *Verslag over 85 Amsterdamse gijzelaars die in de periode 30 januari-20 april 1942 in Kamp Amersfoort verbleven*, Amsterdam, (november 1945), p. 5+6.

klompen en sokken doordrenkte, bepaalde grotendeels dat niemand van de groep gijzelaars het leven liet hoewel het bij sommigen weinig scheelde⁵. Dit laat onverlet dat de krachten snel afnamen door de intense honger, door de dysenterie die ook velen van hen hadden⁶ en het vernemen of waarnemen van het vertrappen van 'asocialen', het afbeulen van Joden en uitmoorden van 'Russen'.

De eerste acht maanden dat Kamp Amersfoort in functie was sinds 18 augustus 1941, was er nog geen dode gevallen door kogels maar wel al tientallen doden door ontbering. Dagboeken, verslagen van gevangenen uit die tijd geven aan hoe honger als wapen is ingezet: "Wij zorgen wel dat je over een dag of tien zo mager bent dat alles perfect past"⁷ verneemt de in januari 1942 net binnen gekomen dr. Gunning (55) die ook één van de Amsterdamse gijzelaars is en met zijn grote postuur met geen mogelijkheid zijn veel te kleine kampbroek goed kan aantrekken. Op het moment van hun binnenkomst was de voedingstoestand van de meeste gevangenen zeer onvoldoende en naar schatting 25% der gevangenen leed aan hongeroedeem zo verklaart professor Borst na de oorlog⁸. De deskundige professor en zijn rijzige gestalte en overtuigingskracht en zijn gemakkelijke en plezierige omgangsvormen, is in staat de eigenwijze kamparts te bewegen de relatie te zien tussen het slechte kampdieet en de belabberde conditie van de gevangenen⁹.

Gevangenen, met uitzondering van Joden, mogen maandelijks twintig gulden ontvangen en besteden in de kampwinkel doch maandenlang is daar niets te koop en is het bedrag niet uitbetaald aan de gevangenen¹⁰. Zo schrijft echtgenote Ina aan haar gevangen man Hendrik Popko ten Cate (1905-1991), huisarts in Utrecht in wiens huis de oprichtingsvergadering was van Medisch Contact, op 19 maart 1942 dat ze twintig gulden bijsluit. Haar man is diep teleurgesteld laat hij op 21 mei aan zijn vrouw weten dat hij alleen een envelop ontving: de censuur vond het "niet te lezen". "Heb je te klein geschreven?" vroeg hij haar, "Stonden er dingen in die niet mochten dan knippen ze er een stuk uit"¹¹.

"...als die honger er niet was geweest, was alles en alles, behalve natuurlijk de dood, te dragen geweest, ook desnoods de mishandelingen"¹² boekstaft kapelaan Stoelinga (in het kamp 27) de honger. "Eens at ik twee rotte eieren bij de zwijnenboeren"¹³ en gevangene Mom Wellenstein (23) herinnert zich veel later nog goed hoe heerlijk die waren. "Ik heb gezien dat van veldmuizen soep werd gekookt. ... Wij hebben het aan prof. Borst te

danken gehad dat de voeding voor gevangenen boven een bepaalde leeftijd en beneden een bepaald gewicht verbeterd werd"¹⁴. Verklaart een getuige na de oorlog in het proces tegen de kamparts die "zijn optreden stak zelfs nog ongunstig af tegen dat van de Duitse bewakers."

Ook Jan Roorda (1893-1947), huisarts in Haarlem, medeoprichter van Medisch Contact dat leidt tot het artsenverzet tegen de nazificering van het artsenwerk (ras en volk gaat boven het afleggen van de eed van Hippocrates) en sinds 20 maart 1942 gedurende 4,5 maand in het Kamp gevangen gezet, schrijft nadien over de kwellende honger dat "het eten al aanmerkelijk is verbeterd de laatste tijd dankzij Professor Borst die als Amsterdamse gijzelaar hier zit. Door tactvol optreden heeft hij kamparts van Nieuwenhuysen er toe gebracht bijvoeding toe te staan aan de meest ondervoeden"¹⁵. Hij schrijft: "We krijgen koeken! Het zijn geen kinderen die dat enthousiast uitroepen maar grote mensen. Een uiterst belangrijk feit! We krijgen koeken! Uit de kantine. 5 koeken voor 10 cent per stuk. De heerlijkste koeken die ik ooit in mijn leven gegeten heb zijn de koeken uit het PDA. Bruingele dikke koeken van een eigenaardige zure smaak. Deze koeken hebben de eigenschap dat je niet op kunt houden ervan te eten tot ze op zijn. Met uiterste wilsinspanning bewaar ik er één voor de nacht. De koeken spelen een grote rol. Voor het slijpen van een mes of een dergelijke dienst is een koek een ruime beloning. Aan een ter dood veroordeelde gaf ik een paar koeken, hij was geroerd over dat geschenk. De Joden mogen geen koeken kopen..."¹⁶.

Het verblijf van de gijzelaars had niet langer dan drie maanden moeten duren want dan was de moraal en zelfbeheersing zeer snel achteruitgegaan; zoals het stelen van brood en aan het verraden van lotgenoten aan de kampleiding voor extra voeding¹⁷. Bij hun vertrek uit het Kamp ter gelegenheid van de 53^e verjaardag van de Führer op 20 april 1942 werden de gijzelaars toegesproken door de Amsterdamse Gestapo-chef Willy Lages. Hij sprak de hoop uit dat de gijzelaars door deze kennismaking met een 'Duitse inrichting' tot andere inzichten waren gekomen met name ten aanzien van de Duitse opvattingen over eerlijke arbeid. Na het tekenen van de verklaring dat hen in het Kamp niets was overkomen en dat zij tegenover ieder, ook hun echtgenotes, volstrekt zouden zwijgen over hun ervaringen op straffe van terugvoering naar het PDA, mochten de gijzelaars in groepjes van tien het kamp verlaten¹⁸. Ondertussen waren vijf hoogleraren onder wie Borst, Hoetink en Romein door Seyss-Inquart met onmiddellijke ingang ontslagen.

5. Ib., p. 8+9.

6. Ib., p. 12.

7. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*, Amsterdam, (1946), p.20.

8. Adriaan van Esen en Arjeh Kalmann, *Maar ik ben geen schooier*, Hilversum, (2023), p. 92.

9. Ib., p. 91.

10. E.P. Mom Wellenstein, *Nummers die een ziel hebben*, Amsterdam, (2013), p. 96.

11. Floris van Dijk, Cees Rodenburg, Pieter van Amerongen, *Het artsenverzet en Kamp Amersfoort*, Zandvoort, (2021), p. 75.

12. Kapelaan Stoelinga, *Tussen prikkeldraad en mitrailleurs*, Bilthoven, (1947), p. 170.

13. E.P. 'Mom' Wellenstein, ib., p. 106.

14. Simon Cornelis Johannes Olivier, *Getuigenverklaring nr. 35 tegen kamparts Van Nieuwenhuysen op 27 september 1948*, proces verbaal P/142.

15. Floris van Dijk, Cees Rodenburg ib., p. 75. J. Roorda, *dagboek*, (1948), p. 29.

16. Floris van Dijk, Cees Rodenburg ib., p. 75. J. Roorda, p. 36.

17. Verslag over 85 Amsterdamse gijzelaars..., p. 9.

18. Verslag over 85 Amsterdamse gijzelaars..., p. 13 +14.

Broodmager en afgemat kwam prof. Borst thuis (zie foto). Hij had nog maanden nodig om te herstellen en zijn galblaas moest operatief worden verwijderd. Uit erkentelijkheid jegens zijn rol bij het verbeteren van de voedselsituatie in het kamp had een aantal gevangenen in het kamp een mes voor hem gemaakt. Het mes ging hij dagelijks gebruiken als briefopener. Door de ontberingen. Dat mes werd op 1 juli 2023 in bruikleen afgegeven

Professor Borst kort na wederkeer uit Kamp Amersfoort. Foto uit album familie Borst.

door de oudste (90) en jongste dochter (57) van professor Borst aan Nationaal Monument Kamp Amersfoort in de persoon van Vie Steenberghe. Bij die gelegenheid werd ook de tijdelijke tentoonstelling bezocht over het artsenverzet waar professor Borst een leidende rol in vervulde en zijn naam meermaals wordt genoemd en hij op foto's staat afgebeeld. Bij de clandestiene vergaderingen in de oorlog bij de professor thuis had zijn oudste dochter de deur geopend voor de andere deelnemers en zij kende de voornamen van alle betrokken artsen.

Bizarre ontmoeting bij de opening van de tentoonstelling op 19 januari 2023 was dat de jongste zoon van professor Borst een kleinzoon ontmoette van de gevreesde kamparts Nieuwenhuysen.

V.l.n.r. oudste dochter mw. Snijders-Borst, haar dochter Alies Snijders en professor Borst zijn jongste dochter Corien Heemstra-Borst op de tijdelijke tentoonstelling over artsenverzet voor een foto met hun (groot)vader vooraan in het midden. Foto door Edie Brouwer.

Bevrijdingsjurk

Auteur: Nynke Minnema

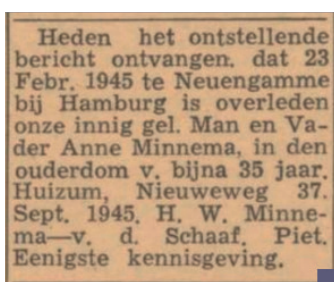
Deze prachtige vrijheidsjurk uit Dantumadeel is een nieuw collectiestuk van Nationaal Monument Kamp Amersfoort en kent een bijzondere geschiedenis. Op 27 juni 1916 overlijdt Ytje Annema (1880-1916), getrouwd met Pieter Minnema (1888-1974) en moeder van drie zonen. De huishoudster Janke Sybesma (1892-1966) neemt de verzorging van de jongens en het huishouden op zich en gaat zij inwonen bij de Minnema's. In 1919 trouwt Janke met weduwnaar Pieter Minnema.

<https://oorlogsgravenstichting.nl/personen/104467/anne-minnema>

Pieter is bestuurlijk sterk, administrateur en start de eerste nutsspaarbank in Murmerwoude. Janke is sterk met naald en draad en doet veel verstelwerk voor de dorpsgemeenschap. Of het nu een liefdevol of een verstandshuwelijk was, Janke heeft de jongens met veel zorg grootgebracht en alle drie volgen een goede opleiding.

In 1937 trouwt de oudste zoon Anne (1910-1945) met Hotske van der Schaaf (1912-1979) en zij krijgen op 1 december 1940 een zoon, Pieter. Het gezin woont in Huizum, waar Anne werkt op het gemeentesecretarie. Op 1 januari 1944 worden enkele dorpen, waaronder Huizum, toegevoegd aan de gemeente Leeuwarden. Anne wordt daar secretaris Bevolking. De chef van Anne is al langere tijd actief in het verzet van Leeuwarden, Anne sluit zich hierbij medio 1944 aan. Hij vervalst onder andere persoonsbewijzen. In september wordt hij opgepakt maar ook vrij snel weer vrijgelaten. 'Anne dook niet onder: "dan forriede wy de hiele boel"'. Eind 1944 worden beide mannen verraden wat leidt tot hun arrestatie op 28 december 1944. Anne weigert de sleutel

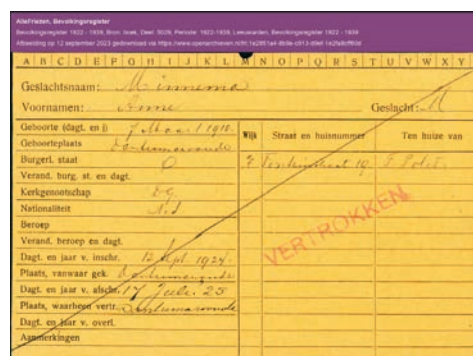
<https://oorlogsgravenstichting.nl/personen/104467/anne-minnema>

<https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdslijn/Anne-Minnema/02/104467>

van het bevolkingsregister te overhandigen en gaat via het Huis van Bewaring in Leeuwarden naar het Scholtenshuis in Groningen. Vanuit daar schrijft hij nog drie briefjes aan zijn vrouw. Op 16 januari 1945 gaat hij met nog 115 verzetsmensen op transport naar concentratiekamp Neuengamme, waar hij direct te werk wordt gesteld bij de Klinkerwerke in de haven van Hamburg (Veddel, Dessauer Ufer). Anne heeft een paarse armband met daarop de witte letters *Torsperre* gekregen, wat waarschijnlijk ophanging impliceerde. De groep met *Torsperre* mocht het kamp niet uit en half februari lopen zij gezamenlijk richting de appèlplaats.¹

Anne overlijdt op 23 februari 1945 door ophanging. Hij wordt begraven op het oorlogsgravenkerkhof "Friedhof Olsdorf" in Hamburg.²

<https://www.openarchieven.nl/fri:1e2851a4-8b9e-c913-d9ef-1e2fa8cfff60d>

Na de bevrijding wacht Hotske bij iedere trein in de hoop dat Anne uitstapt. In 1946 volgt het bericht van zijn overlijden. Harmen, de jongste broer van Anne, verbreekt zijn verlovings, trouwt in 1947 met Hotske en wordt de stiefvader van Pieter.

1. G.J. Minnema, Dantumadeel in de jaren 1940-1945, Dantumadeel (1975), p. 225
2. <https://periodieken.historischcentrumleeuwarden.nl/issue/LEO/2009-05-01/edition/null/page/5>

Bevrijdingsrok

Bevrijdingsrokken, ook wel nationale Bevrijdingsrokken genaamd, werden kort na de oorlog in Nederland door vrouwen zelf gemaakt en gedragen. In augustus 1945 kwam Mies Boissevain-Van Lennep (1896-1965) met het idee hiervoor. De rokken moesten aan voorwaarden voldoen, zoals zijn voorzien van oude maar kleurrijke lapjes en de zoom moest bestaan uit gelijkbenige driehoekjes met daarop genaaid de datum "5 mei 1945" en de data van nationale feestdagen waarop de rok gedragen werd.

Na de oorlog maakt Janke een bevrijdingsrok, zij is haar oudste stiefzoon Anne verloren in de oorlog. Naald en

1

Na 61 jaar nog een aandenken aan vader

Wim van Lenthe

Piet Minnema denkt er niet elke dag aan, maar komt er eigenlijk ook niet los van. Zijn vader, Anne Pieterszoon Minnema, liet het leven in werkkamp Neuengamme. Elk jaar op 4 mei hebben de twee minuten stilte voor Piet en zijn vrouw Matty veel betekenis. Bevrijdingsdag 2006 kreeg onverwacht een bijzondere wending.

Op 5 mei 2006 viel er een brief bij de Minnema's in de bus van het Nederlandse Rode Kruis, afdeling Oorlogsnazorg. Na 61 jaar kregen ze nog een aanvulling op het goederenzakje van Anne Minnema, geboren op 7 maart 1910 in Dantumadeel en overleden op 23 februari 1945 op de Dessauer Ufer bij Hamburg in Duitsland.

Op tafel ligt dat zakje uit 1945. In keurige letters is de naam Anne Minnema erop geschreven. Inhoud: 1 Tasschenuhr en 1 Ehering. Grondelijk geregistreerd en bewaard door de Duitsers die debet waren aan de ellende in de kampen, die Anne aan den lijve ondervonden had, maar die in dit geval het principe van 'mijn en dijn' respecteerden. Piet heeft er een foto van zijn vader bij gezet. Een blijmoedig ogende jongeman, die geen weet had van wat hem stond te wachten.

Minnema en Sinnema verraden

Minnema was aanvankelijk chef van de afdeling bevolking van de gemeente Leeuwarderadeel, die toen nog het gemeentehuis had aan de Schrans, hoek Raadhuisstraat. Zelf woonde hij met zijn vrouw en zoontje Pieter op de Nieuweweg 37 in Huizum, later omgedoopt tot Matthias van Pellicomstraat.

Nadat op 1 januari 1944 enkele dorpen van de gemeente Leeuwarderadeel, waaronder Huizum, toegevoegd waren aan de gemeente Leeuwarden, verhuisde Anne Minnema voor zijn werk naar de Leeuwarder secretarie, afdeling Bevolking. Daar werd Leendert Sinnema (27 april 1886-18 februari 1945 en (her)begraven op het Huizumer kerkhof) zijn chef. Reeds voor de oorlog was Sinnema een bekende Leeuwarder. In december 1918 slaagde hij erin met tien muzikanten de Kamer-

muziekvereniging Leeuwarden te vormen, dat nog steeds onder de naam Salon-orkest Sinnema actief is. Aan het eind van 1943 had het verzet Sinnema benaderd om mee te werken aan het verschaffen van illegale persoonsbewijzen. Twee ambtenaren, Van der Veen en Swart, werkten hier aan mee, bij wie vanaf medio 1944 Minnema zich aansloot.

In zijn boek *Laarzen op de Lange Pijp* (1994) schetst Ype Schaaf twee mogelijkheden die hebben kunnen leiden tot de arrestatie van Sinnema op 28 december 1944: had NSDAP-lid Jopie Dekens in een

dronken bui dingen verteld die hij over Sinnema gehoord had? Deze voormalig glazenwasser had zijn café Metropool in de Speelmansstraat onder het Duitse bewind omgedoopt in Walhalla, Das Haus der Stimmung, een gelegenheid waar vooral Duitsers en prostituees kwamen. Of had Sinnema's zoon, die met valse papieren bij een razzia gepakt was, gepraat? Hoe het ook zij, Sinnema werd zwaar mishandeld door de SD, maar zweeg over zijn diensten aan het verzet. Hij bekende alleen dat hij zijn eigen zoon geholpen had, maar noemde uiteindelijk ook de naam van Swart.

Het gemeentehuis van Leeuwarderadeel aan de Schrans/hoek Raadhuisstraat op een foto uit 1930. Hier was Anne Minnema werkzaam als ambtenaar van de burgerlijke stand

Leopardia

draad is haar manier om te verwerken. De rok is bevestigd aan het giletje van Anne, waardoor het een jurk is geworden.

De jurk bevat veel bijzondere details. De achterzijde van de jurk geeft de vijf jaren van oorlog, bezetting en nood weer, aan de voorzijde de vijf jaren van opbouw na de oorlog: 'Herstel door Arbeid'. Met haar prachtige borduurwerk beschrijft Janke duidelijk de grauwheid, de duisternis en de tekorten tijdens de jaren van oorlog, in contrast met kleurrijk, geboorte en opbouw in de toekomst.

Pieter, haar kleinzoon, heeft de jurk jaren bewaard en schenkt de jurk met een lach en een traan aan Nationaal

Monument Kamp Amersfoort. In oktober 2023 gaat hij met zijn drie kleinkinderen terug naar Hamburg waar zijn vader begraven ligt. Zo blijft de oorlog voortleven door de generaties heen. De jurk toont aan dat blijheid mag: opbouw na een gehavende periode.

Janke registreert de rok in 1948 bij het Nationaal Instituut. Zij heeft onder andere de volgende symbolen in de rok verwerkt:

- De Friese vlag;
- Aan de achterzijde de cijfers 40-45 met onderbroken draad geborduurd met prikkeldraad er doorheen; en matte doffe kleuren stof en een hakenkruis;

De Matthias van Pellicomstraat midden jaren '70, gezien naar het noorden vanaf de hoek met de Carel van Manderstraat. Het gezin Minnema woonde in het vierde huis rechts vanaf de hoek

De SD arresteerde Swart niet, maar hield hem nauwlettend in het oog, wat de SD op het spoor bracht van Anne Minnema.

Zijn zoontje Pieter, die nog maar vier jaar oud was en de kleuterschool aan de Huizumerlaan bezocht, lag te slapen toen de Duitsers op 28 december 1944 bij hem binnenvielen. Anne Minnema moest mee en kwam, evenals Sinnema, terecht in de Leeuwarder gevangenis, waar hij te maken kreeg met de Gestapo. Vandaar werd hij overgebracht naar het Scholtenhuis, zetel van de Gestapo in Groningen, waarna Minnema op 16 januari 1945 op transport ging naar concentratiekamp Neuengamme, onder de rook van Hamburg.

Dit kamp was vanaf 1938 het onderkomen van ongeveer 100.000 gevangenen. Een van de eerste maatregelen bij binnenkomst was het kaalscheren en ontluizen van de gevangenen. Iedere gevangene kreeg vervolgens een gestreept gevangenispak met een kampnummer. Je had geen naam meer, je was een nummer geworden. Het beleid van het kamp was de mensen de dood in te jagen door hard werken onder erbarmelijke omstandigheden. Bovendien kwamen Sinnema en Minnema in de winter aan, wat hun uitputting zeker versnelde.

Sprankjes hoop

Op het moment dat vader Anne gearresteerd werd, begon voor zijn vrouw en kind pas echt de oorlog. Het gezin werd heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees, tussen leven en dood. Hotske Minnema-van der Schaaf heeft daarna taal noch teken van haar man vernomen. Vrees, onzekerheid en hoop verdwenen niet toen het Nederlandse Rode Kruis met de mededeling kwam, dat Anne Pieterszoon Minnema op 23 februari 1945 in Neuengamme was omgekomen en in een massagraf op het Friedhof Ohlsdorf in Hamburg was begraven.

Hotske bleef sprankjes hoop koesteren. 'Moeder is tot drie jaar na de oorlog nog naar iedere trein gehold die op het station uit het oosten aankwam, maar tevergeefs', weet Piet Minnema, 'zij heeft er mentaal een geweldige opdoffer van gekregen.' De hoop en vrees bleven, ook toen er een horloge en een trouwring terugkwamen, maar die bleken niet van Minnema te zijn. Later kreeg Hotske Anne's gouden horloge terug en de trouwring: verloofd 9-6-35, getrouwd 27-7-37. Piet toont het horloge, ironisch genoeg zonder wijzer en glas, dat stil staat; hij draait het op en warempel: het begint te lopen, maar

geeft de tijd, die doorgaat, niet meer aan. Die twee voorwerpen waren dus al terug, maar de horlogeketting ontbrak nog. Die werd op 5 mei 2006 in het originele zakje teruggebracht door Linda Andriesse van de afdeling Oorlogsnazorg, die afrondende werkzaamheden verricht om persoonlijke bezittingen van personen uit de Tweede Wereldoorlog op de juiste bestemming te krijgen. Linda Andriesse heeft als joodse veel affiniteit met dit werk; zij werd destijds met haar vader en moeder naar Polen getransporteerd. Piet Minnema, die in Leeuwarden de brugklas en de rhbs doorliep, en zijn vrouw Matty vinden het bijzonder dat het Rode Kruis er na zoveel jaar nog voor zorgt dat spullen bij de rechthebbenden terecht komen.

Twee lezingen

Over wat er met Anne Minnema was gebeurd, bleven ze lang vraagtekens houden. Er bestonden twee lezingen: of hij zou behoord hebben tot degenen die in het kamp de poort niet uitmochten, de zogenaamde 'Torsperre', of hij zou hebben geholpen bij het ruimen van puin in Hamburg en bij de versterking van de oevers van de Elbe. Torsperre impliceerde: ophanging en verbranding. Maar

Anne Minnema (1910-1945)
Collectie Piet Minnema

- Aan de voorzijde de cijfers 45-48 vol geborduurd, fleurige kleuren;
- Nieuw leven weergegeven door een geborduurde man en vrouw met baby;

- Geborduurde bloemen;
- Haar initialen J: Janke; M: Minnema S: Sybesma;
- De stempel NL 1948, Nationale Feestrok.

op het Friedhof Ohlsdorf in Hamburg bestaat een graf van hem. In 1952 brachten Hotske, Harmen en Piet voor het eerst een bezoek aan het kerkhof; met een meetlint werd op het massagraf uitgerekend waar hun Anne ergens moest liggen. Met driehonderd anderen werd hij op een apart gedeelte van de 3,5 bij 1,5 kilometer grote begraafplaats herbegraven door de Nederlandse Oorlogsgravenstichting en de Stichting '40-'45.

Aangenomen wordt dat hij als puinruimer door verzwakking als gevolg van onvoldoende eten en drinken, is overleden, een lezing die een aantal jaren geleden werd versterkt door het contact met Mark Duijthoff, de initiatiefnemer van de website van de Stichting Neuengamme.

Piet en Matty Minnema bezochten om de paar jaar Friedhof Ohlsdorf, voordat ze enkele jaren geleden voor het eerst een bezoek hebben gebracht aan KZ (concentratiekamp) Neuengamme, dat sinds 2005 is ingericht als monument. Het is niet zo afschrikwekkend als KZ Auschwitz, waar Piet eens gebroken naar buiten kwam. 'Ik ben daar jankend uitgekomen en daar schaam ik me niet voor. Ik wil daar best met anderen naar toe, maar ga er zelf niet meer in. Het maakt bij mij teveel los.'

Harmen, die zichzelf opofferde

Piet en zijn vrouw Matty begrijpen wel waarom moeder Hotske en haar tweede man Harmen ook nimmer met een woord spraken over het verleden. Ze wilden het achter zich laten, maar droegen het toch met zich mee. Ook Harmen, die zich opofferde. Was Anne de oudste van de drie broers Minnema, Harmen was de jongste en maakte zijn eigen verlosing uit. Hij kende zijn plicht, trouwde de weduwe van zijn broer en was als een echte vader voor de kleine Piet, die enig kind bleef. En zijn eigen vader Anne kwam niet terug. 'Mijn moeder is er tot haar dood niet overheen gekomen. Het heeft haar steeds bezig gehouden en ze heeft wel drie miskramen gehad.'

Het terugbrengen van de horlogeketting heeft diepe indruk gemaakt op Piet Minnema. De oorlogstijd, die voor hem toch nooit ver uit zijn gedachten was, is nog weer een stuk dichterbij gekomen. Hij schudt peinzend zijn hoofd. 'Oorlog, er

Het door de vluchtende Duitse bezetter in brand gestoken Old Burger Weeshuis aan het Zaailand in april 1945. Hier werd Minnema volgens de verhalen na zijn arrestatie verhoord voordat hij werd opgesloten in de Blokhuispoort

komt nooit een eind aan, oorlog heeft geen winnaars, alleen maar verliezers.'

Anne Minnema was een heel accurate man, die zich inzette voor mensen die in moeilijkheden waren geraakt. Zijn zoon Piet zet zich ook al jaren in voor anderen en wel voor de verdrukke medemens in Oost Europa. 'Ik denk dat je er een tik van meekrijgt, dat je je inspent voor mensen die het minder hebben.'

Met dank aan Piet Minnema, die het interview dat Wim van Lenthe in mei 2006 voor de Stentor met hem had, aan Leoardia ter beschikking stelde en dat in dit artikel is verwerkt. De paragraaf 'Minnema en Sinnema verraden' is geschreven door Paul Bron.

Voorzijde van een persoonsbewijs met daarop vermeld de verplichtingen waaraan de drager zich had te houden

Leoardia

<https://periodieken.historischcentrumleeuwarden.nl/issue/LEO/2009-05-01/edition/null/page/5>

<https://www.spanvis.com/historie-friesland/friese-verzetstrijders-wo2/minnema-anne>

Word beschermer van Kamp Amersfoort

De kring van beschermers van Nationaal Monument Kamp Amersfoort maakt extra projecten mogelijk met uw bijdrage. U bent al lid vanaf € 75,- per jaar.

U kunt per bankoverschrijving een bedrag doneren op bankrekeningnummer NL03RABO0175898928 t.n.v. Kring van Beschermers. Vermeld daarbij: 'beschermer Kamp Amersfoort.'

Het kan ook online: Ga dan naar www.kampamersfoort.nl/doneren/

In Memoriam Theo Bouman

Oud-gevangene van Kamp Amersfoort Theo Bouman is op 98-jarige leeftijd overleden. Wij condoleren hierbij zijn nabestaanden.

Theo werd op 10 mei 1925 in Amersfoort geboren. Vanaf zijn zestiende werkte hij bij het elektriciteitsbedrijf Maartense. Vanaf medio 1941 tot medio 1944 werd Theo door zijn werkgever in Kamp Amersfoort en Kamp Westerbork als elektricien ingezet. Daardoor ontkwam hij aan de *Arbeitseinsatz*, maar werd getuige van de ellende in de kampen.

Theo legde elektrische installaties in de kampen aan, en ook in villa Vleugelslag, waar commandant Berg woonde. De villa was zwaar bewaakt en op elke hoek van het huis stond een wacht met een geweer. Nadat Kamp Amersfoort in maart 1943 door de geallieerden werd beschoten, waar Theo ook bij was en waarbij meerdere SS'ers omkwamen, liet Berg de beveiliging van de villa nog verder aanscherpen. Hij liet een cirkelvormig loopgraaf aanbrengen met een mitrailleur, permanent bemand door drie man. Theo gaf deze informatie door aan bepaalde mensen buiten het kamp, en de volgende dag werd het mitrailleursnest

door een Spitfire aan flarden geschoten. Berg verhuisde vervolgens naar de nieuwbouw van het kamp.

Theo was de laatste ooggetuige van de 100 Sovjet-krijgsgevangenen, die op 27 september 1941 naar Kamp Amersfoort kwamen, en daar werden vermoord door executie of verhongering en verwaarlozing. Kampcommandant Berg vertelde destijds aan Theo dat hij minimaal vijf slachtoffers zelf had doodgeschoten.

Tijdens het werk in het kamp was het voor Theo vanzelfsprekend om gevangenen te helpen, terwijl dit streng verboden was. Hij deelde stiekem zijn brood met de gevangenen, en gaf ook één van de Sovjet-gevangenen een boterham. Daarnaast smokkelde Theo briefjes van gevangenen naar buiten om ze aan familieleden te sturen. Hiervoor gebruikte Theo een broodtrommel met dubbele bodem.

Kampcommandant Heinrich waarschuwde Theo nog om dit niet te doen. Op elke vorm van hulp aan gevangenen stond straf. In de loop van 1944 werd Theo verraden vanwege het smokkelen van de gevangenenbriefjes. Hij werd eerst opgesloten in de bunker van Kamp Amersfoort en daarna tewerkgesteld buiten het kamp. Daar wist hij, dankzij de lokale werkopzichter, te ontsnappen. Hij dook tot het einde van de oorlog op verschillende adressen onder.

Na de oorlog ging Theo in militaire dienst, en vertrok voor korte tijd naar Nederlands-Indië. Hij werd echter eerder teruggestuurd om in Nederland als radiomonteur te werken. In de naoorlogse periode was hij als getuige betrokken bij het oppakken en aangeven van collaborerende Nederlanders.

Theo's tijd in het kamp liet een diepe indruk achter. Nog jaren later, op oude leeftijd, raakte het hem erg om hierover te praten.

Auteur: Corinna Billmaier

